A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 370F Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत ; भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 73

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

भा॰ स॰
टी॰
२

ॐश्रीगणेशायनमः स्वभक्तपक्षपातेनतद्विपक्षविदारणं नृसिंहमद्भुतंवंदेपरमानंदविग्रहं १ ऊति।
पंचदशाध्यायैःसप्तमेवर्ण्यतेधुना ऊतिस्तुवासनाप्रोक्तातत्रकर्मानुसारिणी २ असद्भावाचसद्भावाचेतिद्वि
धासादेवभेदतः असद्भावासुराणांकोपाद्युद्भावहेतुर्यतः ३ हरेर्द्वास्थयोर्यद्वद्वैकुंठवसतोरपि
वतः सनकशापाद्विसृष्टैषासद्भाववासनाः ४ यथाहिदैत्यगर्भेपिप्रह्लादस्यसतःस्थिरा नारदानुग्र
हात्सद्विष्णौसद्भक्तिवासना ५ स्वभक्तंचसदाविस्नुर्द्विषंतमपिरक्षति तृतीयेथभवेद्धास्यावक्रो
हात्मसाम्यतः ६ अतोमनीषिणांयत्नःकार्योमहदनुग्रहे इत्येतदर्थंमूलेस्मिन्नत्रलक्षणमुच्यते

राजोवाच समःप्रियःसुहृद्ब्रह्मन्भूतानांभगवान्स्वयं इंद्रस्यार्थेकथंदैत्यानवधीद्वि। षमोयथा १

१ तत्रादौदशभिर्दैत्यतत्पुत्रमतिभेदतः महत्कोपानुकंपोत्थवासनाभेदउच्यते
सद्वासनात्वसुन्वेतकर्मभिःशुद्धचेतसः पंचभिस्तुपचभिर्नस्मात्क्रियतेधर्मनिर्णयः २ तत्रतुप्रथ
मेध्यायेहिरण्यकशिपोःसुते विस्नुभक्तेविरोधस्तुविप्रशापश्चवर्ण्यते १ पृष्टकर्मवैलंकपोते
इतत्त्वावारितिःशाक्रपार्ष्णिग्राहेणविस्नुना मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलतीपर्यचिंतयदितितत्कृत्वा
विस्मितः परीक्षित्पृच्छति समश्चेतिद्विभिः तद्धिसमप्रसुहृद्भवैषम्यनामालिनचप्रियप्रश्नौ।

निकर्तुंवैषम्यंप्रश्नमित्यर्थः १

तान् द्वेष्टि

किंच यस्यैषैः प्रयोजनं नेषिष्यति सत्तन्यस्य तत्पानीभवति तेभ्यो विभेति द्वेष्टि गोऽसति ननु तरलीन्याह नहि।
ति निःश्रेयसं परमानंदरूपं च स्वात्मास्वरूपं यस्य स्वस्मैभ्यश्चोद्वेगोभयं नास्ति अतो विद्वेषोपि नास्त्येव तत्र
देतः स्वगुणास्मेति ३ श्रीनारायणस्य गुणान् प्रत्युपदर्शितिगृहादीन्यतिनितत नैसंशाय १ भागवतस्यप्रा
द्वारस्यमाहात्म्य ४ कृष्णायव्यासायकृष्णमुनिनत्वेत्यर्थः यस्मात्प्रकृतेः परः अतो निर्गुणाः अत एवाजः
नयस्यार्थः सुरगणैः सातावितःश्रेयसात्मनः नैवास्मैभ्योविद्वेषोनोद्वेगस्यागुणास्यारि २ इति
नः समहाभागानारायणगुणान्यति संशयः समहान्स्नानल्दवान् श्वेतमहंति ३ शुकउ
साधुपृष्टं महाराजरिस्मितमद्भुतं यद्भागवतमाहात्म्यभगवद्भक्तिवर्द्धनं ४ गीयते परमंपुण्य
मृषिभिर्नारदादिभिः नत्वाकृष्णायमुनयेकथयिष्येहरेःकथा ५ निर्गुणोपिह्यजोव्यक्तोभगा
वान्प्रकृतेःपरः स्वमायागुणमाविश्यवाध्यवाधकतांगतः ६ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनो
गुणाः नतेषांयुगपद्राजनक्त्वास उ
अत एव अव्यक्तः गगादिषादिरिति सिनभूतेदैहैदियादिरितिःसो
यि स्वमायागुणसत्वादिकमाविश्य अधिष्ठाय वाध्यान्सतिनिग्रहस्त्वान्मतिवाधकः संपन्नः यद्वा देवा
सुरादीनां यापरस्परं वाध्यवाधकं तांगतःप्राप्तः नयद्देतस्तोनात्दन्यर्थः ६ नतुगुणानात्मीयत्वेसतितद्याकृ
तपुरुषवद्विषमःस्यात् ननुतरलीन्याह सत्वमिति नतुस्तेलक्ष्मयागुणाधिष्ठानेनापि पदस्तपातेवैषम्य

तौ

भा.स.
टी.
२
2

सत्त्वस्य जयकाले देवादीन् अंशीश्च भजन्त तत्तद्देहं प्रविश्य पर्वदुपनीयमर्थः रजसो जयकाले तमसो
जयकाले स्थलयः तस्य काल स्यानुगुणाः मन् १ समस्यापि निमित्त भेदेन वैषम्योदर्शनेः ज्योतिरिव्या
काशादिषु नतेलयथापात्रेषु आकाशोयथाघटादिषु तथा नानारूपश्चाभाति नत्वतरिन हेदेवविा
वेकेन प्रतीयेनेनयार सर्वानानस्वगादिदेहान्नविविच्याते तद्दृश्यकप्रतीयते १ तदिनाव्यजानातीति
कुतो ज्ञायतेनेनयार विदतीति आत्मस्य परमात्मानं कवयो निपुणाः मयित्वा कार्य दर्शनात् लिंगो

जयकालेन सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसो सुरान् तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणो भजन् १ ज्यो
तिरादिरिवाभाति संघातान्नविविच्यते विदन्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोन्ततः १ यदासि
सृक्षुः पुरं आत्मनः पुरो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयि
तवि चार्थं जनानेति ग्रंततः स्वभावकर्मादिवादूनिषेधेनविदं क्षमाणिणसमर्हरथयाम्यो ९
तीति पदे नाभो पितानेमेव आपापिज्योतिरादिरिवेति निर्दृष्टं यथा सूर्यकांताद्दे दाहदर्शनात् ज्यो
तिर्ज्ञायते यथा च गोपथदर्शनाद्द्वा गुरित्यादि नेदं वा मायागुणवशेनेन दृष्टस्य न स्वाभाविकमित्युक्त
तदि गुणापारतंत्र्यादतीश्वरत्वमाशंक्याह यदात्मनोजीवस्य भोगाय पुरः शरीराणि परः पर
मेश्वरः सिसृक्षुर्भवति तदात्मनो मायया रजः पृथक् सृजति विविचित्रासु तासु पुरीषु रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुः

सत्त्वं पृथक्कृतान् निशायिण्यमालः सत्त्वदर्शिण्यनं तमः पृथक् निरोध
निरोधयति ९

2A

परामिमस्तुरित्यादिविद्विंशात्प्रतीतं कालपारतंत्र्यं वारयन् प्रधानपुरुषपारतंत्र्यमपि वारयति कालमिति
हे नरदेव प्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृत् अमोघकर्मा ईश्वरः तयोः सहकारित्वेनाश्रयभूतं चरंतं
वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति स्वचेष्टारूपत्वात्कालस्य न तत्पारतंत्र्यमित्यर्थः तथापि प्रसक्तं किमायातं
तेनाह य एष कालः सत्त्वमेधयति वर्द्धयति अतो हेतोः ईशितापि ईश्वरोपि सत्त्वप्रधानसुरानी

कालं चरंतं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृत् य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं
सुरानीकमिवैधयत्यतः तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियो रजस्तमस्कान्प्रमिणोत्युरुश्रवाः ११ अत्रै
वोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा प्रीत्या महाक्रतौ राजन्पृच्छतेऽजातशत्रवे १२ दृष्ट्वा महाद्भुतं
राजा राजसूये महाक्रतौ वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः १३ तत्रासीनं सुरऋषिं राजा
पाण्डुसुतः क्रतौ पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदं

केदेव सम्यक्त्वमेव पपतीचेत्यर्थः तत्र
प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमिणोति हिनस्ति चेत्यन्वयः उरुश्रवः कीर्तिर्यस्य सः कालशक्तित्वमितात्
तत्वेव पक्षसत्त्वविपिमात्राणां तदधिष्ठातरि स्फुरतीति निश्चकरणार्थः ११ इदानीं तनयोर्देवो न सुरपक्षपातेन
किंतु स्वाश्रयगणप्रयोजनाम्नी योनिग्रामयोरनुग्रहार्थ एवेति वक्तुमितिहासमवतारयति अत्रैवेति द्वेषादि
रहितस्यापि दैत्यवधे १२ चेदिभूभुजः शिशुपालस्य १३ सुरऋषिं नारदं सुरर्षिमिति वक्तव्ये संध्यभावः

७

२

का॰ म॰ एकांतभक्ता नाम पितुर्हरेर्भार्या प्राप्ति विद्धि षो जाने त्यैनं तं हुनेरि १२ न मत्तोवाणावच्नरकमानपवोचितरमा

टी॰ २ भगवन्निरयेतितमसि निरके १४ इमवोघस्यसुतः शिशुपालः कलभाघातवाल्ये कोमलभा

२ घातात्मस्य मस्यानि मधुनापि सुमधिक्रोधी मत्सरी वा १७ स्थितः कुष्ठे १८ दुरवग्राहं दुस्थामे पामरवर

3 युधिष्ठिर उवाच अहो मन्ये तुले ह्येतदुर्लभे कालिना मपि वासुदेवे परे तत्त्वे प्रामि शिष्ट्युसुप विद्धि

ष्ठः १९ एतद्वे रितु मिच्छामः सर्वं एव वयं मुने भगवान्निरया वेनो हि जैलम सिपातिनः १६

दमवोघसुतः पापयात्मस्य कलभाघाणामत समन्तमर्षी गो विदे दतवक्त्रश्च दुर्मतिः १७ शपा

नो रसकृद्विंसं यद्बुस्मपरमव्ययं श्वित्रीनजातो जिह्वा पानां विविशात्मलम्मः १८ कथं तस्मि

भगवति दुरवगा सधामनि पयतताम वेलो कानालयमीयनु रजसा १९ एतद्भ्राम्यति मे

बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ब्रूह्येतदद्भुततमं भगवान्य च कारणं २० शुक उवाच राजन्सदद्भवयां

पयस्वतस्मिन लयमापुत्वं कार्णपना रदोभगवान्नृषिः नृपं प्राहतमा भाप्रशृणावतान्सदं

ईयतुः ग्रम्भनस्यापि रूनवक्रलयस्य नसिन्नलयं साक्षज्यनजालकप्रामाणेन सिद्धवन्निर्देशः २१ एतत्

तुलनमस्थित्वतः एतन्मतिमामतिभगवान्सर्वं जनं त्वचूरि २० ग्राभाघ्यासवाय्य सोदतिनिषीदन्यसा

निनिमत्तमातस्याः सदः सदसः पृणाणात्म्याः समाः कथयाः प्रोदन्यन्वयः २२ ॥

3A

ग्रहोभाववन्निंदकस्यनाकपातेनभाववमितिनिवृद्दनसवकोभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेनवातद्भावेपिस
गयानादिवन्निषिद्धंनिंदवत्ताहृा तत्रतावद्देहाभिमानकृतनिंदानिमित्तत्वात पीडादीनांभगवता
स्वतद्भावात्वपीडाद्यकालीत्याद मोहेत्विभिः निंदनेदोषकीर्तनेन्यकृकारःतिरस्कारः निंदनस्या
त्यादि तात्पर्यप्रधानपुरुषयोरविवेकेनकलेवरकल्पितेत्यादि २२ तद्दभिमानेनभूतानांयथा
ममाहमितिवैषम्यंतत्कृतंहिंसादिकंचनभवति तयानयस्यमुनेरात्मन्वयः हेतुःतादृनपारुष्य
वाद्दद्दवाच निंदनवमस्कारन्यकृकार्यकलेवरं प्रधानपरयोरनन्वविवेकेनकल्पितं
२२ हिंसातदभिमानेनदंडपारुष्ययोर्यथा वैषम्यमिदंभूतानांममाहमितिपार्थिव २३ यत्रि
वद्दोभिमानोयत्रद्दषांव्याप्तिनात्वयः तयानपरस्यकैवल्यादभिमानोखिलात्मनः परस्परं
निंदनयोरेवभूतयोहिंसापीडाचभवति २६ यस्मिन्निवृद्दाय मकर्तुर्हिंसाकेनापिकल्पते २४
अभिमानःतस्यदेहस्यवंधाद्दयस्यतयापस्याभिमानोनास्ति अस्यपरमेश्वरस्यहिंसाकेनदेहेन
कल्प्यते नकेनापिअभिमानाभावेदेहतःकैवल्यात अद्वितीयत्वेनाभिमतव्याप्याभावात वैषम्याभाव
देवः व्याप्तिनात्मनः सर्वात्मनइति तर्हिकिमितिदंतितत्राह परस्येति दमकर्तुः हिंसार्थं
दंडकारीत्यर्थः २५ ॥ ॥ ० प्रतो३

भा॰स॰ यस्माद्भगवतो निरतिरिक्तं नैव किंचनास्ति तस्माद्येन केनाप्युपायेन ध्यायन् तस्मिन्नेव निरतिरिक्तः पापस्या
टी॰ पिनाशात् तस्माद्युंज्याद्युक्तमित्यभिप्रायेणाह तस्मादिति सप्तभिः निर्वैरेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भ
७ क्तियोगेनेत्यर्थः युंज्यात् मन इति शेषः तस्मादेतैरुपायैः पृथङ् नेक्षते २५ तथापि वैरानुबंधः श्रेष्ठ इत्या

तस्माद्वैरानुबंधेन निर्वैरेण भयेन वा स्नेहात्कामेन वा युंज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक् २५ यथा वै
रानुबंधेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः २६ कीटः पेश
स्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् संरंभभययोगेन विंदते तत्स्वरूपतां २७ एवं कृष्णे भगव
ति मायामनुज ईश्वरे वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिंतया २८ कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्य
था भक्त्येश्वरे मनः आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गता २९ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषा
च्चैद्यादयो नृपाः संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ३० कतमोपि न वेनः स्यात्पंचा
नां पुरुषं प्रति तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३१

२ यथेति न तथा भक्तियोगेनापीति २६ अत्र
दृष्टांतः कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण रुद्धो द्वेषभयं संरंभयोगस्तेन २७ वैरेणाप्यनुचिंतनात्तेषां वध
नः पापस्यापघाते न प्राप्तुः २८ तदेवं कामादिनिमित्तं पापं हित्वा २९ ३० नहि वेनः किमिति नरके पा
तितः नीत्र्यादीनामभावात् पापमेव तत्र फलितमित्याह कतमोपीति पुरुषं श्रीकृष्णं प्रति पुरुषं

[illegible]

[illegible]

५

४A

नेदैवमितिहासमुत्कलावकथ्याम्नकाश्रीकुले शिशुपालस्यवैरानुबंधकोहेतुरित्यपेक्षायांतमेवेतिहासंवा
कुमार मातृष्वस्रेयइति पादौहैकुदात्मच्युतौ ३१ इरिदामोऽभिमृशति अभिभवतीतितयाः
अप्रहेतवः अनादराणीयः बह्मसभवात भवोजन्म ३२ भूमभवमेवाह जन्मदेहमभूतैः प्राकृतैर्देहेषि
यासमिहीनानाम्पुरु सत्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसंबंधेनसंबद्धमेनदात्मानमात्मानमहेशसि
मातृष्वस्रेयोवैचैद्योदन्तवक्रश्चपार्षदप्रवरौविप्रशापात्पदाच्च्युतौ ३३ युधिष्ठिर
वाच कीदृशः कस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः अश्रद्धेयइवाभातिहरेरेकान्तिनांभवः
३३ देहेन्द्रियासुहीनानांवैकुण्ठपुरवासिनां देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३४ नारद उ
एकदाब्रह्मणःपुत्राविष्णोर्लोकंयदृच्छया सनन्दनादयोजग्मुश्चरन्तोभुवनत्रयं ३५ पंचषडा
हायनार्भाभाः पूर्वेषामपिपूर्वजाः दिग्वाससःशिशून्मत्वाद्वास्थौतान्प्रत्यषेधतां ३६ अशपा
न्कुपितावेवंयुवांवासंनचार्हथः रजस्तमोभ्यांरहितेपादमूलेमधुद्विषः पापिष्ठामासुरींयोनि
बालिशौयातमाश्वतः ३७
३८ ३९ कथंभूताः पंचवाषड्वाहायनानिवयेषांतेऽर्भावालाः तद्वदा
भायेषांते पूर्वेषांमरीच्यादीनामपि दिग्वाससःदिगंबराः अतःशिशून्मत्वा ३९ वासमपिनार्ह
थः तस्मैवामितिचकारार्थः हेबालिशौ मूर्खौ निन्दितौ यातम ४० ॥ ॥

कृतः

सनंदनादयः

नि

भा. स.
टी.
९
5

वोपुत्रयोः त्रिभिर्जन्मभिर्लोकायकल्प्यानयाम्येकल्पतांनावनायेयापः समाप्यनामितिपुनः
प्रोक्तावित्यर्थः ३८ ३९ धरोद्धारे विमितेनत्यनिधानीहतः ४० हिरण्यकशिपोर्वधे कारणमुच्य
यति हिरण्यकशिपुःपुत्रमिति ४१ सर्वभूतानामात्मभूतंततः समत्वमेवपश्यतीति नयातन्त्र

एवं वयमोऽस्य भवनात्पतंतौ तौ तद्कृपालुभिः प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पतां जज्ञा
ते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ३९ हतो हिर
ण्यकशिपुर्हरिणासिंहरूपिणा हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रताशौकरंवपुः ४० हिरण्यकशि
पुः पुत्रंप्रह्लादंकेशवप्रियं जिघांसुरकरोन्नानायातनामृत्युहेतवे ४१ तंसर्वभूतात्मभूतं
प्रशान्तंसमदर्शनं भगवत्तेजसास्पृष्टंनाशक्नोद्धन्तुमुद्यमैः ४२ ततस्तौराक्षसौजातौकेशि
न्यांविश्रवःसुतौ रावणःकुम्भकर्णश्चसर्वलोकोपतापनौ ४३ तत्रापिराघवोभूत्वान्यहनच्छा
पमुक्तये रामवीर्यंश्रोष्यसित्वंमार्कण्डेयमुखात्प्रभो ४४ तावेवक्षत्रियौजातौमातृष्वस्रा
त्मजौतव अधुनाशापनिर्मुक्तौकृष्णचक्रहतांहसौ ४५ वैरानुबंधतीव्रेणध्यानेनाच्युतसात्मतां

तःप्रयातेतद्दृष्टाहरिरिति अतएवभगवत्तेजसास्पृष्टत्वामुद्यमैःशस्त्रप्रहारा स्मृता नीतौपुनर्हरेः
दिभिः ४२ विश्रवसःसुतौ ४३ न्यहनतहतवानित्यर्थः नहितेदेवकथनीयमित्युक्तंकेषन्याह राम

5A येनकारणेनप्रह्लादस्याच्युतात्मना। प्रश्नोनेकवितनंत्वनदपिब्रूहीतिनिर्णयः ८० इतिश्रीभागवतेसप्तम
स्कंधेप्रथमोध्यायः १ द्वितीयेविसृष्णेयेनलोकेविस्माययनेवः तद्धर्मभ्रातृपुत्रादीनिनिहतोपिस्मान्व
यत १ भगवद्द्वेषएवेनत द्वेषेपिकारणान्मिन्यात्पयेनार भ्रातरीत्यादिना एवंदेवपक्षपातेन १ को

युधिष्ठिरउवाच विद्वेषोदयितेपुत्रेकथमासीन्महात्मने ब्रूहिमेभगवन्येनप्रह्लादस्याच्युतात्म
ता ८० इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेप्रथमोध्यायः १ नारदउवाच भ्रातर्येवंविनिहतेहरिणा
क्रोडमूर्तिना हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषाशुचा १ आहचेदंरुषापूर्णःसंदष्टदशनच्छ
दः कोपोज्वलद्भ्यांचक्षुर्भ्यांनिरीक्षन्धूम्रमंबरं २ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्याडुःप्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः
शूलमुद्यम्यसदसिदानवानिदमब्रवीत् ३ भोभोदानवदैतेया द्विमूर्धंस्त्र्यक्षशंबर शतबाहोह व
यग्रीवनमुचेपाकइल्वल ४ विप्रचित्तेममवचःपुलोमन्शकुनादयः शृणुतानंतरंसर्वेक्षि
प्रमातिष्ठताचिरं ५ सपत्नैर्घातितःक्षुद्रैर्भ्राताभेदयितःसुहृत् पार्ष्णिग्राहेणहरिणासमेना
पेवत्त प्रतिपायेनत्वलम्भो धूपाग्निधूममेवधूम्रमवंनिरीक्षमाणः २ क्र सुपर्यावनेः ६
गलदृष्ट्राभिदुर्नक्षयाउग्रयादृष्ट्याडुःप्रेक्ष्यम्भ्रुकुटीपुत्रंमुखंयस्यसः ३ ४ ५ समेनत्यपिउपधावतेर्भज
नैर्निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राहेणसता ६ ॥

कोपाग्नि

भा.स.
टी.
६
6

एवं त्यक्तः स्वभावः समत्वं येन तस्य घृणोः श्रद्धेनेत्नो मयस्याभिमायया वनौकसः वराहरूपस्य स्मृतः
अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य कृतयो भजन्तं तिं भजमानस्यानुस्मरतः ७ तस्य कस्य चिरेणा पावने
चिष्यामि तावद् गृहं यमुत्तमं वेयाते तिनत्तु तीयं नान्वयः तनुरैवेसत्त्वहृदयः कादिनः अत्रत से किं न हत्त्येनेन नाह
नास्मिन् कृते कृपरे अहिते प्रतिपत्ते कृदमीहिनं प्रेष्यति वा तथ्यदे संतिदेवाः सुष्टुं निस्वयमेव

तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणोर्मायावनौकसः भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ७ स
ह्यलमित्रप्रीत्वस्य भूरिणा तु हयिरेणावे तद्धिरश्रियं नतपिच्छिन्नभ्रान्तरे मेघानात्मवशः ८ तस्मिन्कृ ॥
देवहिते नेष्टकृते तन्मूले वनस्पतेः विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ९ तावद्यातमधवं यू
यं विप्रतत्त्वसमेधितं सृजदयध्वंत पोयत्त स्वाध्याययज्ञनदानिनः १० विप्रहिंस क्रियामूलो
यतो धर्मस्य चः पुमान् देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ११ यत्र यत्र द्विजा गावो वेदाः
लोकधर्मक्रियाः तत्तेन नपदापातसरीपयतनवृत्तयः १२ \ वागेयास्यतीति कृतः विप्रैरेव प्राप्तोये
षांते ९ तपोयत्तादिधुक्तान् मृद्दश्यध्वंवानैनत्रुतैः किमपराध्यतत्राह विप्रेति द्विजानां क्रिया
अनुष्ठानं मूलं यस्य सः यतो विप्रो यत्तो धर्मः समयपशुपरायणम् आश्रयः अतो यत्र रूपस्य विष्णोर्मूल
त्वात् मन नाहत्य तदा स्वयाचो वध्याः इति भावः तस्मान्नयमेवत्रेयं गुणेनेत्याह यत्र यत्रेति संदीप।

ते पद्धं

॥ ९

पुरंरहादिमनुष्याणामाश्रितः व्रजो गवां वासः उद्यानं कृत्रिमं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामो कृत्रिमं वनं
आश्रम ऋषीणां स्थानं आकरो रत्नाद्युत्पत्तिस्थानं खेटः कृषीवलानां वासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः
घोषआभीराणां वासः पत्तनं राजधानी १४ खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यान् उपजीव्यान् पावकान्।

इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसादृताः तया प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः १३ पुरग्रा
मव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च १४ केचित्खनि
त्रैः बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान् केचित्परशुपाणयः १५ प्रादहन्श
रणान्येके प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः दिवं देवाः परि
त्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः १६ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः कृत्वा कटोदकादी
नि भ्रातृपुत्रानसान्त्वयत् १७ शकुनिं शम्बरं धृष्टिं भूतसन्तापनं वृकं कालनाभं महानाभं हरिश्म
श्रुमथोत्कचं १८ तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जने
श्वरः १९ हिरण्यकशिपुरुवाच अंबांब हे वधूः पुत्रा वीरं मार्हथ शोचितुं रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः

निगदसव १७ विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानामभावात् दिवं परित्यज्य १६ तदेवं प्रजानां कदनं दृष्ट्वा नवेषु कु
वेन्द्र स्वपक्षं गिराज्यादि साधयितुं न पञ्चमकामः प्रथमं सान्त्वितवान् नवाह हिरण्यकशिपुरित्यादि

भा०स० भवतुनामतस्यस्याद्योवधः तथाप्यस्माकंतावन्न वेधुर्गतमेवेतिचेत्तत्राह भूतानामिति देवेन
टी० प्राचीनकर्मणाएकत्रनीतानांसंयोगस्ततानांपुनस्तैस्तैः कर्मभिरुन्नीतानांवियोजितानां २
७ एवंलोकदृष्ट्यायोकृतिवार्यंतत्वदृष्ट्यावारयति नित्यइतिनित्यः मृत्युशून्यः अव्ययः अपक्षयशू
न्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगः सर्वगतः सर्वविन्सर्वज्ञस्समर्थएवंदेहेन्तः परोदेहादिव्यतिरिक्तः अतोऽम्
तइति कृपावइति मलिनइति विप्रयुक्तइति अतइतिचशोकोनकार्यइत्यर्थः कथंतर्हि तमाह

भूतानामिहसंवासः प्राण्यामिवसमुद्रते देवेनैकत्रनीतानामुन्नीतानांस्वकर्मभिः २ नि
त्यआत्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्वविन्परः धत्तेसावात्मनोलिंगमाययाविसृजन्गुणान्
यथाभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः एवंगु
णैर्भ्राम्यमाणोमनस्यविकलः पुमान् यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिंगोलिंगवानिव २२ ॥

भा० तत्राह धत्तइति आत्मनोमायया स्वाश्रियया लिंगंधत्तेगुणान्बुद्ध्यादीन्देहान्स्वलेऽत्र
हेन वाविशेषेणसृजन्स्वीकुर्वन् लिंगशरीरोपाधिसंसारइत्यर्थः २१ एतत्सदृष्टांतमुपपादयति
यथेति चलद्भिः तरवः प्रतिबिंबिताः उपाधिधर्माउपहितेभवंतीतिदृष्टांतमाह चक्षुषेति
२२ अविकलः परिपूर्णोपिएव तत्साम्यतामनः समतामित्यर्थः २३ ॥ ० भा०टी०

मत्कामाहकधर्माभवंतीतिदृष्टांतरह्

7A

लिंगाभावनादेहाभिमानः एषु भ्रान्तो विपर्यासस्तत्त्वस्याभावः तमेवाह प्रियैर्वियोगः अप्रिये
र्योगस्तत्कर्मं च संसृतिस्तु नानागर्भेषु प्रवेशाः २४ ततस्तत्संभवउत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिः अनवबोधा
त् २५ अज्ञायि शोकहेतु विनाशः यैर्वाय शोकस्तस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य कस्यचिद्ये बाधवा स्ते

एषु भ्रान्तस्य विपर्यासोस्य लिंगो लिंगाभावना एषु प्रियाप्रिये योगो वियोगः कर्मसंसृतिः २६ सं
भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः अविवेकश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेव च २७ अ
त्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं यमस्य प्रेतबन्धूनां संवादं तं निबोधत २८ उशीनरेष्वभू
द्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत २९ विशीर्णरत्नकवचं वि
भ्रष्टाभरणस्रजं शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलं ३० प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभ
सा दष्टदच्छदं रजःकुण्ठमुखाम्भोजं छिन्नायुधभुजं मृधे ३१ उशीनरेन्द्रं विधिना तथा कृतं पतिं
महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नन्त्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ३२

धाव २९ उपासत तत्समीपे आवृत्य स्थिताः ३० विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टानि स्रगाभरणा
नि यस्य शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य असृजा रक्तेन आविलं लिप्तं ३१ प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ता
नि अक्षीणि यस्य रभसा संरम्भात् दष्टः दन्तच्छदः ओष्ठो येन रजसा कुण्ठम् आवृतं मुखाम्भोजं यस्य छिन्नमायुधं भुज

बो॰ स॰
टी॰
८

विलापमेवाह अहो रति ह्यात्मा अकरुणत्वमेवाहुः रणाममगोवांरणायेन प्राणिनोगमितः ते
न विधाय त्वमधुना भुवो विवर्द्धनः कृतोसीत्यन्वयः ११ त्वयामहं कृतमेन विनावयंकथ्यस्याममवे
न क्रीवेम अतः हे वीर पत्रं त्वयामुस्मिन्नतेप्रतिपानमतुगमननं तवपादयोः शुश्रूषाकुर्वेतीनाम।
स्लाकदिपाहेहि १२ निर्हीमदाहायेनपुनश्रमस्लश्रमलावलभति १४ परिदेवितं रोदनं स्वपुर्यामेवा
हदंत्य उच्चैर्द्देयितानांस्रिपकंजंसिचेत्यश्रसैः कुचकुंकुममाकणीः विस्रस्तकेशाभरणाः शुचेव
णास्तजनेत्यआक्रदनमाविलेपरे ११ अहो विधात्राकरुणेननः प्रभोभवान्प्राणितोहयागोच
रादेशात् उपीनतामामसिहृनिदः पुराकृतोधुनायेनभुवा विवर्द्धनः ११ त्वयाकृतेनवयं
महीपतेकथविनास्यामसहृत्तमेनते तवानुयानंतववीरपादयोः शुश्रूषतीनांदिशायं
त्वयास्यामि १२ एवं विलपतीनांवैपरिगृह्यमृतंपतिं अनिच्छतीनांनिर्हारमकोलस्मन्नव
ते १५ तवारप्रेतेलवपनामास्फन्यपरिदेवितं आहलालकोमूल्नापमः स्वयमुपागतः १५
यमउ॰ अहो अमीषां वयसाधिकानांविपश्यतांलोकविधिंविमोहः यत्रागतस्तत्रगतमनुष्यं।
स्वयमकृत्वातत्रस्वयमेवोपयातोयमः नानाह अहोइत्यादिना ११ वयसाअवस्तनोधिकानामपिलोक
सविधिं जन्ममरणादिप्रकारंविपश्यतामपिविमोहमेवाह यद्यस्मात्स्वन्माशगतः तत्रैवगतमपा

8A

अवलादुर्बलाद्यपितृकादिभिरभक्ष्यमाणा वध्य तत्र हेतुः योऽन्तर्गर्भे रक्तनिमग्नववदिविश्वरतिनास्त्यति
२० ननु नश्वरत्वेऽपि किं प्रयोजनं न किं विद्वेषि किं न क्लीदुर्बलमित्याह यईशः दृदविश्वस्य जनितरक्ता
तिसंहरतिच मोऽवलाः नश्यन्तीतुः वशाचरेक्लीश्मसाधनमाहुः अतएवनिग्रहेसहायेसग्रहेपालेवच
प्रभुः २१ प्रभुत्वमेव प्रत्ययन्नतिरेकाभ्यां दर्शयति यथेति दिष्टनैर्दैवनदेयस्वरेणागरितिनतेनस्पोलवि
अयेकर्व यच्यतमायहृत्वत्त्वाः पितृन्मांनविविंत्तयामः अभक्ष्यमाणाअवलान्तृकादिभिः सरति
तायरतितयोहिमार्मे २२ यदृच्छयैवयः सृजतीदमत्त्रोयोयपवरतन्त्यवलुपनेचयः तस्मात् बलाः क्ली
दुमादुर्शीगिरेत्वेभ्याचरंनिग्रहमयहेप्रभुः २३ पश्यचुनतिशृतिदिष्टरतितारदेस्थितेनतद्वितं
विनयपति जीवत्यनाथोपितदीहितोवनेगरदेपिगुमोत्थरतोनजीवति २४ भूतानितेसेवनि
जयोनिकर्मभिर्भवन्तिकालेनभवन्तिसर्वशः नतत्रहान्तमायकृतावपीरिष्टितमात्रगुणारयता।
दिते अस्पष्टतःतेनोपेतितेः २५ नदेवमात्मनोजन्मम्यमयारादिकंसंगीकृत्येस्वाधीनत्वेनशोकःकार्यं
इत्युक्तं इदानींतुदेहानामेवजन्मादिमत्वात्मनस्त्याह त्रिभिः भूतानिदेहाःनिजयोनिःस्वकारणभूत
लिंगशरीरतन्निमित्तैः कर्मभिः भवन्तिजायन्तेनभवन्तिनश्यन्तिच सर्वशःदेवादिदेहाअपितनेहतस्य
कृतोदेहस्थितोयात्माउत्तमःगुणोदेहधर्मैः जन्मादिभिर्नवध्यतेनयुज्यते यतःअव्ययनमोदेहग्रहोहनविल

भा॰स॰ तत्वहंकारः स्थूलदृष्ट्यादौ नैवैलक्षण्यंप्रतीयतेतत्राह इदंमोहजंअविवेकादात्मत्वेनज्ञातंवस्तुतः।
टी॰ पृथगेव यत्तु दृश्यतेतत्सर्वंभौतिकंचयथागृहादिभिन्नंतद्वत्‌ अत्रैवप्रयोगः दृश्यंभौतिकात्पुरु
६ षात्‌ शरीरंभिन्नंदृश्यत्वात्‌ भौतिकत्वाच्च यथा यत्तु ताविवेकिनआत्मत्वेनाभिमतमपिदेहं।
ततः पृथक्तनहदृश्यति भौतिकत्वादनुमानेनविद्वानेवात्मनोजन्माद्यभावमुपपश्यति यथागेहा।
दैः परमाणुभिर्जातोघटादिः यथाचपार्थिवैर्जातोघटादिः यथाचतैजसैर्जातः कुण्डलादिर्वि

इदंशरीरंपुरुषस्यमोहजंयथाश्यपृथक्भौतिकमीयतेसदेहं यथोदकैः पार्थिवैस्तैजसैर्जनः
कालेनजातोविकृतोविनश्यति ३१ यथानलोदारुषुभिन्नईयतेयथानिलोदेहगतः
पृथक्स्थितः यथानभः सर्वगतंनसज्जतेतथापुमान्सर्वगुणाश्रयःपरः ३२

नश्यति तथैवैतैर्विविधैः परमाणुभिर्जातोजनोदेहएवविकृतः परिणतः सन्विनश्यति।
नत्वात्मेत्यर्थः ३१ पृथगवस्थानाभावेपिभिन्नत्वेदृष्टान्तद्वयमाह यथानलोदारुष्वपि स्थि
तोपि दाहकत्वेनप्रकाशकत्वेनभिन्नएवप्रतीयते यथाचदेहगतोप्यनिलोनासिकादिषुपृ
थक्स्थितोपिप्रतीयते देहस्थितेप्यात्मनः तद्धर्मसंयोगाभावेदृष्टान्तमाह यथानभोनसज्जतेतद्वा।
पिसंगंनप्राप्नोति तथापुमानपिसर्वेषांगुणानांदेहेन्द्रियादीनामाश्रयः तेषुस्थितोवापरः पृथगे।

१A किंच देहमूढाः यमत्तमोवृत्तमोयं पुष्कामूर्तोऽस्मयन्त्रः शेते किमिति शोचथ नन्वेवं तेकालमेसौ श्रृणोति
श्रृनेतरश्रुतिवकिंच इदानीतम्यदर्शनाभूत्तरतिशोचामहे निचेत् मत्तुशोचनीयो न भवति प्राणापित
स्मारदर्शनादित्याह यः श्रोतेति ४२ ननु मुखनासिकामवारीप्राणाः श्रोतावक्ताचदृश्यएव नासौ श्रो
तावक्ताचक्षुश्चेतनत्वादित्याह वश्रोतेति महानसर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः अत एव मुख्यः प्राणोऽचेमु
(वै)
न्यतोऽनन्यंयदेतेनमृतायमनुशोचथ यः श्रोतायोनुवक्तेहमनरश्रेयतकर्हिचित
४३ न श्रोतानानुवक्तायंमुख्योप्यत्र महानसुः यस्त्विहेन्द्रियवानात्मासचान्यः प्रा
णदेहयोः ४४ भूतेन्द्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः भजत्युत्सृजति
ह्यन्यस्तच्चापिस्वेनतेजसा ४५ ॥
(ते)
न्यःइतिष्केवेकसर्हिवक्ता श्रोताचेतत्राह यस्त्विहदेहेन्द्रियैस्तद्दर्थेरुपलभ्यात्मासनुप्राणदेहाभ्यामवे
स तनाभ्यामन्यएवचेतनः ४५ ननुचेतनत्वेपतत्त्वेच नखादेहकृपाः स्थूलः कारणोवापिरत्याहदे
हधर्मोपलब्धिः कुतस्तत्राह भूतेन्द्रियमनोभिलिंगयतेलक्ष्यतेइतितथातान्देहानुत्तेभ्योन्यएवभजते
ति चहमितिमन्यते नहिकेयमोस्त्यनत्रस्यतत्राह नच्चभजनेनेस्वनेतेजसाविवेकबलेन उन्नस्त्यजत्यपिहि

भा॰ टी॰ ११ नतु विवेकानंतरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्वंधः स्यादेवेत्यत आह ॥ यावल्लिंगशरीरेणात्मनः तदभि
मानवानात्मा भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबंधनं बंधहेतुर्भवति ततो विपर्ययः देहधर्मभाक्त्वं ततः
क्लेशास्तावदनुवर्तंते नतु लिंगाभिमाने निवृत्तेपि तोयं मायायोगो विपर्ययादिर्मायया वा युज्यत इति
तथापि परमार्थ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु स्वाद्वेडः लोकादीनां तत्त्वार्थनानात्व सत्यत्व प्रतीतेः कुतो मायामा
यत्वं तथा च बहवो वादिनः सत्यत्वमेव वदंतीत्यत आह वितथो मिथ्याभूतो यमभिनिवेशः कोसौ

10

यावल्लिंगान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबंधनं ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोनुवर्तते ३५
वितथोभिनिवेशोयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकं मृषा ३६ अथ
नित्यमनित्यं वा नेह शोचंति तद्विदः नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ३७ लुब्ध
गुणेषु तत्कार्येषु कोविपने कश्चिपतितेगा निर्मितेनात्मकः वितत्यजात्स्वविदधेत तत्रत्वप्रलोभ।
साला दिषिवंधः परमार्थ इति निरुक्तवचश्चेतिपत कुत इत्यत आह यथेति ३६ उपसंहरति अथ तत
स्मात्त्विमात्मानमनित्यं देहं च तद्विदः नित्यमनित्यं वा ज्ञानिनः नत्वेवमुपदेशोपि शोचतो इत्यपेक्ष
आह नान्यथेति तावदार्ह्याभावात् स्वभावो ननिवर्तत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ स्वयमधर्मायपीति यदुक्तं
तेत्रनिराकरमाह लुब्धकरमादिना परिणामतकरं स्वेगा निर्मितः स्वनयत्रनेनयत्नवतान्प्रलोभयत्

10A

करुणोनत १ मं २

कुलिंगः कूटपतीपत्तिविशेषः कुलिंगयोर्मिथुनं ५० शिचं स्नेतांजलमस्मृते सजन्नवेधे शापयाप
त्तांयापदृष्ट्यामा ५१ ग्रंकृत्तणायामर्वेतोनुकंपया ५२ आत्मनोदेरस्याहंनविधुरादुःखभार्यायास्मृत्यजी
विते नदुःखयायाभवत्येव जीवनात्किंमेप्रयोजनंमृतोमामपिकान्नयत्विमत्वयः ५३ नजाताः
कुलिंगमिथुनंनतत्रविचरत्समदृश्यत नयोःकुलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता ५४ साम
ज्ञतशिचंमत्वामदिषीकालसंविता कुलिंगास्तानयापन्नानिरीक्ष्यभृशदुःखितः ५५ स्नेहाकु ८२
ल्यः कृपणः कृपणांपर्यदेवयत अहोस्यकरुणोदेवः स्त्रियाकरुणयाविभुः कृपणामानुशो
चंत्यादीनयाकिंकरिष्यति ५६ कामंनयतुमांदेवःकिमर्द्धेनात्मनोहिमे दीनेनजीवतादुःख
मेनेनविदुरायुषा ५७ कथंनुजातपक्षांस्तान्मातृहीनान्बिभर्म्यहं मंदभाग्याःप्रतीक्षंतेनीडे
मेमातरंप्रजाः ५८ एवंकुलिंगंविलपंतमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठं सएवतंशाकु २
निकः शरेणविव्याधकालप्रहितोनिलीनः ५९ एवंयूयमपश्यंतआत्मापायमबुद्धयः नै
नंप्राप्स्यथशोचंतः पतिंवर्षशतैरपि ५९ हिरण्यकशिपुः बालएवंप्रवदतिसर्वेविस्मितचेतसः
पक्षोपदेशांनानकृष्णेविभर्मियोऽप्यमितिमेप्रजामातरंप्रतीक्षंते ५८ ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यम
शाकुनिकः पतिद्रेनानिलीनः सन् ५९ आत्मापायमपश्यंतः ५९ अयथोत्थितमित्थेवाविभूतं ६०

न२

भा.स. सांपरायिकंपरलोककृत्यं ५८ अशोचतेतिपादे अज्ञानमयार्थः स्वःपरइत्यभिनिवेशएवाज्ञानंतेनते
टी. नविना ५९ सस्नुषा स्नुषयासहितः ६० इतिसप्तमेद्वितीयः २ तृतीयेतस्यतपसानभसीत्यज
११ गद्विपिः आगत्यविस्मितेनसस्मितेनस्ववरानदात १ नदेवंसायुष्यंनाकटनेदानवानादिषिपोश्चसो

यमएतदुपाख्यायतत्रैवान्तरधीयत ज्ञातयोपिसुयज्ञस्यचक्रुर्यत्सांपरायिकं ५८ ना
तःशोचतमायूयंपरंचात्मानमेवच कआत्माकःपरोवात्रस्वीयःपारक्यएवच ५९ स्व
पराभिनिवेशेनविनाज्ञानेनदेहिनां ६० नारदउवाच इतिदैत्यपतेर्वाक्यंदितिराकर्ण्य
सस्नुषा पुत्रशोकंक्षणात्त्यक्त्वातत्त्वेचित्तमधारयत ६१ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधे
तृ१ द्वितीयोध्यायः २ नारदउवाच हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरं आत्मानमप्रति
द्वंद्वमेकराजंव्यधित्सत १ सतेपेमंदरद्रोण्यांतपःपरमदारुणम् ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः
पादांगुष्ठाश्रितावनिः २

कदेवेदानवानादिश्वंध्वनोचशोकंतत्वनिरूपणेनापनीयच १
तेनवानलदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना अप्रतिद्वंद्वं प्रतिपक्षहीनं एकराजंएकमेवरा
जानंव्यधित्सतकर्तुमैच्छत १ ऊर्ध्वबाहूर्ध्वनभसिदृष्टिर्यस्य पादांगुष्ठेनाश्रितावनिर्येन २

11A

जरानोदीधितिभिःकांतिमिश्रैस्तुभिः रश्मिभिः प्रलयकर्त्तार्कस्त्वेजिर्पूर्वंयेप्रलसिताः सतोविचेरुले
देवाः पुनः स्थानिस्थानानिभेजिरे ३ विष्णुगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन ४ ह्रोपैरद्रिमिश्रमहिता भूस्तुति
ता २१ नवबलिहाराः करप्रदाः पूजाकारिणश्चैनवा अमितोभवतीत्यमिभूरेषु अमिभोर्मवाधिप
जरादीधितिभीरेजेसंवर्त्ताकेस्त्वांस्तुभिः तस्मिंस्तपस्यमानेदेवाः स्थानानिभेजिरे ३ तस्य
मूर्द्धः समुद्धतः सधूमोग्निस्तपोमयः तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्णुगीरितः ४ तुत्तभुवं
युद्यतः सहीपाद्रिस्थवालभूः निपेतुः सग्रहास्ताराज्ज्वलुश्चदिशोदश ५ तेनतप्तादिवं
सत्वाब्रह्मलोकंययुः सुराः धात्रेविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते ६ दैत्येंद्रतपसातप्तादि
विस्थातुंनशक्नुमः तस्योपशमनंभूमन्विधेहियदिमन्यसे लोकानयावन्नश्यंतिबलिहा
राःसवाभिभो ७ तस्यायंकिलसंकल्पश्चरतोदुश्चरंतपः श्रूयतांकिंनविदितंस्तवाथापि
निवेदितं ८ सृष्ट्वाचराचरमिदंतपोयोगसमाधिना अध्यास्तेसर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठीनिजा
नेपादानेसे मोऽहंनिःसंतोषंते अमितोयावत्त्वंनेस्थतीतिविवधः ७ ब्रह्माणस्तस्मिन्नहं सन्ने १
धमन्वारधिनं तत्त्वंकल्पमाहुः तस्येतिवचनैर्भिः ग्रयायुस्माभिर्निवेदितंत्वयाश्रूयतां १ तपो
योगयोः समाधिनानिश्चयामवेधिष्ण्येभ्यः श्रेष्ठंनिजासनंसत्यलोकंययायग्रध्यास्तेधितिष्ठति १ ॥

सं

भा॰स॰ तदैवात्मनः स्वयमपि धास्यामि ननु त्वमात्मन्यनितिरीर्वा पुरुषान्तपसः प्राप्तसाधितेऽन्यः कुतः तत्साधयेत्तया र
टी॰ कालात्मनोरिति यद्यप्याप्तकोऽस्तु तेन देहाकारे वा रक्षितेन तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वात् वहु
भिर्जन्मभिस्तपःफलं प्राप्तं साधयिष्याम्येवेति ९ वर्द्धमानेनेति यदुक्तं तस्य फलमाह अन्यथेति
१२ स्वरासुरादिन्यन्यथेन अन्यथा पूर्वेषु पापादिन्यन्यथेन इदं जगाद्धि यास्यामि वैस्रवादिभिः अथवा

12

तदहं वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना । कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः ९
अन्यथैव विधास्येऽहमयथार्थं वमोजसा । किमन्यैः कालनिर्द्दिष्टैः कल्पान्तैर्वैस्रवादिभिः ॥
इति प्रणम्य निर्वेदं तपः परममास्थितः । वियतस्थानन्तरं युक्तः स्वयं त्रिभुवनेश्वर ११ न
वासेन हि जगावा पारमेष्ठ्यं जगत्पते । भवाय श्रेयसे भूत्यै हेमाय विजयाय च १२ इति वि
ताचितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप । परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ दैत्येश्वराश्रमम् १४ ०

दिवैः किं प्रयोजनं अतस्तदेव साधयिष्यामि ११ इति त्वयन्यदाहुरतोतस्य निर्वेदं प्रणम्य अतप
तप१ वासो तपः परममास्थितः पदत्रयपुक्तेन तदनंतरमेव वियत्स्थ अन्तर्यामिनस्तवस्यानभ्रंशोऽस्तीति साधुना
मनिष्टं स्यादिति भावः चेत्प्राहुः तवेति ११ नवपारमेष्ठ्यमिदमासनेन हि जानां गावां च भवायोद्भवा १२
य श्रेयसे भूत्यै पैश्वर्याय हेमाय लब्धपालनाय विजयाय उत्कर्षाय १२ १४ ॥

12A

वल्मीकाग्निभिः प्रतिच्छन्नं प्रथमं नरदस्ततः पश्चात्कथं विद्धि तस्य तं प्रोहेति हृदयोरन्वयः अग्रचीर्णां समेत्ता

इत्तितं मेदष्पत्वक्त मांसं च शोणितं च पस्य १४ अग्नेरपिहितं लक्ष्णं त्वाविभिवविलस्य १५ हृत्सारं धैर्यं

दैर्घं मेहिकाविशेषे भेलितोदरोपस्य १६ निरुक्त निविद्धमनुयेनमः नात्कोदकान्यर्थः १७ तेनाने

नरदर्वांप्रतिच्छन्नं वाल्मीकतृणकीचकैः पिपीलिकाभिराचीर्णां मेदस्त्वङ्मांसशोणितं १८ न

पंतत्नपसालोकान्यथाभापिहितेरवि विलस्यविस्मितः शरप्रदस्मनेरसवाहनः १९ ब्रह्माच

च उतिष्ठोतिष्ठ भद्रंते तपः सिद्धोसिकाश्यप वरंददमनुप्राप्तो ब्रियतामीप्सितो वरः २०

ब्रह्मत्नमदस्मेनतेनेहृत्सारं मदटरदुनम दृशाभवितितेदरम्यप्राणायप्रसिद्धशोरते २१ नैनत्व

प्रवेशयस्त्रकुर्नेकरिष्यतिवापरे निरंतुद्धारयेत्याग्रानकोवेदियसमाः शते २२ स्वचस्माय

वतेनेनदुष्करशणपवसितो नपोविष्ठनभवनानितोदृदितिनरदन २३ प्रतस्त्व्याशिषः सदा।

दतस्मान्तुगाव मत्यस्यतेनुमन्यम्यदशोनेनाफलेमम २४ नारदउवाच इत्युक्ताद्भिमवोर

वोभवितानापिपीलकैः कमंडलुनतेनैर्ततदिव्येनामोत्थाय सा २५ सतन्कीचकवल्मीकान्स्तर

नव्यवमायैनेवताव त्रितोरनपोविष्ट नभवनात्सुतराजितः ओजोवलान्वितः सर्वावयवसंपा।

२६ अग्नेर्यथासमवर्णोनेत्रफलेनभवति २७ ग्रादोभवतोन्यारिमवःओतिनोतिनवान् २८ वन्नव

प्र२ ९

भा.स. वस्य दर्शनमेवमपरात्तुलत्वो यस्य २४ देवैगणस्तु गणि पुलकोद्भेदस्तु यस्य २५ ग्रंथेन निर्विडे नतत्वदेहेन्नु:
टी. कालसृष्टेर्नकु निगुणात्मरूपेणान् ध्यातेननतममात्मानमिदं जगात्मयः अभिव्यक्तमभिव्यक्तमक्तो
२२ त २६ प्रथम्त्रिगुणेनात्मनोद्भवत्सृजनति प्रवतिल्पेपतिनेस्मिन्जः सत्वतमसांयामेप्राप्यायाथमहतेनप
13 यापरमेस्वायनमः शान्तिदृयोरत्वयः २७ अत्रस्वप्रकाशकत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वंन।
उच्चिन्नलमदेमाभोविभावसुर्वैधमः सनिरीक्षावरैदंवर्हस्मवाहमवासिते ननामसिरि २८
रमात्मानं नदर्शनमहोत्सवः २७ उत्थाय प्राञ्जलिः प्राह ईक्षमाणोदृशाविभं दर्शनात्पु
तकोद्भेदोगिरागद्गदयागणान् २९ शिरःकम्पः उवाच कल्पान्तकालसृष्टेनयोन्धे
नतमसावृतं अभिव्यनक्जगादिदंस्वयंज्योतिः स्वरोचिषा २८ आत्मनाविस्त्नाचेदंसृ
जत्यवतिलुम्पति रजःसत्वतमोधाम्नेपराय महते नमः २९ नमःआद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञा
न सह्यादिकर्तृत्वमहत्त्वपरमेश्वरत्वंचेति षड्विधत्वमुक्तं नमूर्तये प्राणेन्द्रियमनोबुद्धि
तद्देवप्रपंचपन्नमस्कुर्मोति नमस्तेति चतुर्भिः बीजाकारणाय नमः तत्रहेतुः आद्यायतत्त्वनितस्मिः ॥
विज्ञानविषयाकारतानेतेमूर्तिर्यस्य तस्मैस्मिन्स्वप्रकाशत्वमात्मकाशत्वचदर्शितंबीजा २४
येति निमित्तत्वमुक्तं उपादानत्वंचाह प्राणेन्द्रियेवे विकाराः तेरूपैर्व्यक्तिं कार्याकारमीयुषेयाम। टि १२

13A

पवमानस्य नाविद्मनो वेत्यते नेत्यलं कारणात् त्वं हि धारयसि तं महत्त्वमीश्वरं त्वं चाह त्वमेव जगतो ज्ञेयास्य
तस्थुषः स्थावरस्य चरस्येति यो नियन्ता भवसि केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण। अतस्त्वं प्रजानां पा
तिः तासां चित्तस्य चित्तेश्वरत्वं धीगणां संभूताया श्चेतनायाः मनसश्चेतनान्द्रियाणां नाभि द्रियाणां चप
तिः अतस्त्वमेव महान् भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दाद्याविषयाणां आश्रयाणां नानदासना
नामीश्वरपते नेव यस्त्वं दर्शितं ॥२२॥ इदानीं यज्ञप्रवर्तकत्वेन ग्रंतर्यामित्वेन च जगत्पाल

त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानां। चित्तस्य चित्तेर्मन इं
द्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशयेशः ॥२२॥ त्वं सप्ततन्तून्वितनोषि तन्वा त्र्य्या।
या चतुर्होत्रकविद्यया च त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनंतपारः कविरंतरा त्मा

कथमाह त्वमेव सप्ततंतून् अग्निष्टोमादियज्ञान् वितारयसि कथं त्रय्यातन्वा वेदत्रयरूपेण कथं
भूतया चत्वारो होतारो यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तद्विषया या विद्या तया आत्मवतां प्राणिनामात्मा भूतः
त्वमेवान्तरात्मा चान्तर्यामी कुतः यतः कविः सर्वज्ञातृत्वं कुतः यतः एकः अद्वैतः तत्र हेतुः अनादिः।
अनंतपारः इति नास्त्यन्तः कालतः पारं च देशतो यस्य सः ३ ॥

भा.स्क. कालरूपेणापि संहर्तृत्वमाह त्वमेवेति लवाद्यैरवयवैः क्षिणोषि क्षपयसि ननु देहवत्स्यादिकर्तृत्वे
टी. पि निर्विकारत्वमेवाह कूटस्थ इति न देहेन वः आत्मा ज्ञानरूपः परमेष्ठी परमे स्थाने स्थः अजः जन्म
१५ शून्यः महान् अपरिच्छिन्नः किं च जीवलोकः एव कर्मवशाज्जन्मादिभिर्विक्रियते त्वं तु तस्य जी
14 वः जीवहेतुः यतस्तस्यात्मा नियन्ता ३१ तत्कुतः तत्राह त्वत्त इति त्वत्तो व्यतिरिक्तं यत्किंचि
देव तन्नास्ति तस्माज्जन्मादिविकारास्तव नियम्यत्वादिकं चाभवेत् त्वत्तः परकारणाभावात् अपरका

त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोषि कूटस्थ आत्मा परमे
ष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ३१ त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च
किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिपृष्ठः

यदनेजदेजत् जंगममनेजत् स्थावरं च व्यतिरिक्तं नास्ति वा यत्किंचिदात्मव्यतिरिक्तमस्तीति चेत् न
यतः विद्या वेदोपवेदादिविद्यास्त्या नातिकलास्तनदृशा निवैव तव तनवः तन्नव्यतिरिक्ताः तत्कु
तः यतः त्वं बृहत् ब्रह्मैवासि तदपि कुतः तत्राह हिरण्यरूपं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः त्रिपृष्ठः त्रिगुणा
त्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः स्थितः अत एव त्वत्तः पर इत्यादिस्फुटेः ३२ ॥ १५

14A

नन्वब्रह्मांडशरीरस्य जीवस्य मम कुतो ब्रह्मत्वं कुतो वा ब्रह्मांडगर्भत्वादिकं तत्राह यत्कं कार्यमिदं नवशरी
रं यत्कैसत्वमिति वाच्यं न शरीरस्यात्वमिंद्रियप्राणमनसां गुणानां विषयानां भेदे किं न पारमेष्ठ्ये पर्मैश्वर्यै
यामनिस्वरूपे स्थितेन एवं भेदे न तत्स्वरूपतिरोधाने न त्वंतत्त्वमयं व्यक्तं ब्रह्म निरूपाधिब्रह्मैव पुराणपुरु
षस्तेत्यर्थः ३३ नन्वब्रह्मत्वं पुराणपुरुषत्वं कथं एकस्य तत्राह देहस्थे नतये नत्वयास्य व्यक्तेनमनो
व्यक्तेविभो स्थूलमिदं शरीरं येनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं भुंक्ते स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आ
त्मा पुरुषः पुराणः ३३ अनंतनाव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततं चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भग
वते नमः ३४ यदि दाराश्रयमिमं तान्वरान्मेवूर्होनमः भूतेभ्यस्त्वद्विहितेभ्यो धाम्नः स्वुमो भूमनम
मो ३५ नांतं वेद दिविदिवान्तरमयस्माद्विपि वायुधेः नमस्तो नात्र वे मन्वु ने नरे नं सुरोरपि व्यक्तमि ३६
वासमद्विवास्यगास्वरमहोरगोः अप्रतिहततं शुद्धपकपंथ्यचदेहिनो ३७ सर्वेषां लोकपालानां
वचनागोचरेण रूपेण इदं विस्तृततं \ महिमानेयथात्मनः नपो योग प्रभावानाय त्वीयमानिक
व्यामनस्मैतुभ्य भगवते प्रविलेस्थयायनमः भगवतेदेत्तुः चिच्छक्तिविद्या अचिच्छक्तिर्मायानाभ्यां
युक्तायेति ३८ ३५ अन्यस्मात्तत्वस्य व्यतिरिक्तादपि भगवतन्याधुपेयस्माभूत ३९ यस्मभिः अ
प्रांतेः अस्मदद्विः सर्वोगैः ययायमात्मनल्ववालितयाअप्रतिहतनादि के देहीनि शेषः तपसायोग

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषयान्यैः ३९

भा॰स॰ इतिश्रीभागवतेऽष्टमस्कंधेतृतीयः ३ चतुर्थेतुवरांल्लब्ध्वाविजित्याखिललोकपान् विसृज्यदेव
टी॰ गणान्सर्वान्दैत्येंद्रःसमपीडयत् १ शतधृतिंब्रह्मा २ समगतःपद्मयोनिमेदुर्लभाः अमोघानुग्रहोपस्य
१५ इतिभागवतेसप्तमस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ नारदउवाच एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपो
15 रथ प्रादात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्यसुदुर्लभान् १ ब्रह्मोवाच तातमेदुर्लभाःपुत्रयान्वृ
णीषेवरान्मम तथापिवितराम्यंगवरान्यद्यपिदुर्लभान् २ ततोजगामभगवानमोघानुग्र
होविभुः पूजितोसुरवर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः ३ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धेममयंवपुः भ
गवत्यकरोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ सविजित्यदिशःसर्वालोकांश्चत्रीन्महासुरः देवा
सुरमनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याधरानृषीन्पितृपतीन्मनून् यक्षरक्षः
पिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनथ ६ सर्वसत्वपतीन्जित्वावशमानीयविश्वजित् जहारलोक
पालानांस्थानानिसहतेजसा ७ देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्तेस्मत्रिविष्टपं महेन्द्रभवनंसा
क्षान्निर्मितंविश्वकर्मणा ८

यदर्थेतपस्ततनदार एवमित्यादिना ४ ९ संवेगोसत्वानांप्राणिजातीनांयेपतयःतान् ०
विविधसेवायोगमध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् तत्रचमहेन्द्रभवनमध्युवासस्वधिवसतिस्म ८ ॥ १५

15A

मखिलमस्य हृद्युक्तत्वमेवाह यत्रेति त्रिभिः ९ मुक्तादामानि परिक्षिप्तः परिकरायामा १० स्फुटनीःस्फुट
यः ११ त्रुजिनमपि किंचेद्रनीत्राणामसंनयस्य १२ श्रीगद्देराजन् उत्तगापिनाउत्तगंधेनमधुनामृस्याम

त्रैलोकालस्यायतनमप्युवामाखिलर्द्धिमत् यत्रविद्रुमसोपानामहमारकतामवः ९ यत्रा
स्फाटिककुड्यानि वैडूर्याणलमपंक्तयः यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च १० पयःफेननि
भाःशय्यामुक्तादामपरिक्षदाः कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यः शार्ङ्गध्वन्यरत्नस्तलतः रत्नस्थलीषु पश्यति
स्फुटनीःस्फुटंमुवे ११ तस्मिन्महेन्द्रभवने महाबलो महामनाः निर्जितलोकपएकाहं रेमेभि
वेद्या त्रिभुवनःस्वराधिभिः प्रतापितैन्द्रजितैर्वचरमामनः १२ तमंगमत्तेमधुनोत्कगंधिनोविद्
नतामात्मरोषधिस्पपाः उपासतोपायनपाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगवलोजसापदः १३
जगुर्महेन्द्रासनमोजसास्थितंविश्वावसुस्तुंबुरुस्य महाशयः गंधर्वसिद्धाः ऋषयोस्तुवन्मुहुर्वि
द्याधरास्वाप्सरसस्वपोऽस्व १४ सएववर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः इज्यमानोहविर्भा
गानग्रहीत्स्वेनतेजसा १५ अकृष्टपच्यास्तस्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही तथाकामदुघाद्यौस्तनाना
ते स्मलएवविहृतैर्विदिक्ष्वगि तेतामैयस्तिशीयस्तते सपोषधिस्पपाःसर्वलोकपालाः उपायनप्युतैः पा
णिभिरुपायतनविभिवेक्ष्यविस्हैर्विनापरमाश्रयभूतं उपासनप्रकारमाह जगुरिति १४ १५ १६

भा.पु. ततोनद्यः कुद्रः वहंतिस्मरत्नाकरानेवाह तोरेति १७ आक्रीडंक्रीडास्थानेगुणान् पुष्पफलादीन् स
टी. वलोकपालानांइत्थंस्थितानगुणान् वर्णयन्दर्शयनपाणादीनेकएवदधार १८ निर्मिताः ककुभोये
१६ रत्नाकरास्तरंगैस्तालत्यक्तमोहुर्मिभिः क्षीरसीधुघृतंदोरदधिस्तीरामृतोदकाः १७ शैला
16 द्रोणीभिराक्रीडंसर्वंतंपुत्रगणेनतुमाः इत्थरलोकपालानामेकएवस्थयमुगणान् १८ सरस्व।
निर्जितकक्तृवेकरावविषयान्त्रियान् यथोपजोषंभुजानोनान्तृप्यदजितेन्द्रियः १९ एवमेस्य।
श्वमनस्यद्रुमस्योच्चासदवर्तिनः कालोमहानव्यतीयायचक्रस्वाप्रमपेतुषः २० तस्योग्रदंडस
विग्नाः सर्वेलोकाः सपालकाः अन्यत्रालब्धशरणाः शरणंययुरच्युते २१ तस्मैनमोस्तुका
ष्ठायैयत्रात्माहरिरीश्वरः यद्गत्वाननिवर्तन्तेशान्ताः संन्यासिनोमलाः २२ इतितेसंयतात्मानः।
समाहितधियोमलाः उपतस्थुर्हृषीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः २३ तेषामाविरभूद्वाणीअरू
पामेघनिःस्वनाः सनादयन्तीककुभःसाधूनामभयंकरी २४ माभैष्टविबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां।
भद्रमस्तुवः मद्दर्शनंहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये २५ ज्ञातंममैतद्दौरात्म्यंदैतेयापसदस्य।
नयथोपजोषंयथायाप्रीतिति १६ २० २२ अत्रूपाव \त तस्यशांतिंकरिष्यामिकालंतावत्प्रतीक्ष १८
त्वरितानामेवाह २४ ममदर्शनंश्रवणंसर्वेषांश्रेयसामुपपत्तयेप्राप्तये २५ २६ ॥ ॥ ॥ १६

16A ननु देवादिविद्वेषस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवैराग्योर्जितत्वान्नेत्याह निर्वैरायेति सर्वे मदंशा मे द्वेषं न सहन्ते इत्य
ह्ममिति भावः १८ असुरा वदन्ति मे नित्य दानी न तद्वेषस्य कृतत्वादिति भावः १९ न मे विद्वेषवंकस्मा
देवतस्य मदन्नमाह नेष्यत्यादिना गुणैर्मद्भूतगुणानेवाह मद्रूपोपासक इत्यादिना २० सत्या
यथा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति २१ निर्वै
राय प्रशान्ताय स्वस्तताय महात्मने प्रह्लादाय यदा द्रुह्येत् तदनिष्टेपि वैरोर्जितं २२ नारद एवा
च रसुकालो कगुरूणां प्रणम्य दिवौकसः यावत्तेनागतो हेतुं आमे निवेदयामास दैत्य २३ न
सौ दैत्यपतेः पुत्राश्चास्तज्ञाः परमाद्भुताः प्रह्लादोभून्महानेषां गुणैर्मदुपासकः २४ ब्रह्मण्यः
शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेन्द्रियः आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः २५ दासवत्स
न्नतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः २६ विद्यार्थरूपज
न्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक्
सेयाप्रतिनायस्य पकपदप्रियस्य दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकामो रहितासुरो ऽसुरः
हितमस्य सम्यक्कृतता आर्याणाममुयोयेनर्हस्य रतिभावनायस्य २७ व्यसनेषु नोद्विग्नचित्तः गुणेषु
विषयेषु निःस्पृहः यतस्तेषु अवस्तुदृक् दान्तादियादयो यस्य रहिता आसुरो भावो मनस्तादृशो यस्य २८

भा.स.
टी.
१७

असूरोपिसनत्वधुनापिनेगुणान्नपिधीयंतेपिरोहितानभवंति नचदेहेतुः गहस्थैनेकविधिर्भिरिति ३४ साधु
गाथ्यामसदसिसाधुकथ्यायांभगवत्यासभायांप्रतिमानेनदृष्टांत ३५ स्तब्धनेनमयाकेवलयोत्येनसमष्टकथ्य
नेरुनिवा ३६ नैसर्गिकरतेर्लिंगान्याह न्यस्तक्रीडनकइतिषड्भिः तन्मनस्त्वंतदेकचित्तत्वेन ३७ एता

यस्मिन्महद्गुणाराजनगृह्यंतेकविभिर्मुहुः नतेधुनापिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे ३४ यंसाधु
गाथ्यासदसिरिपवोपिसुरान्नृप प्रतिमानप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः ३५ गुणैरलमसं
ख्येयैर्माहात्म्यंतस्यसूच्यते वासुदेवेभगवतियस्यनैसर्गिकीरतिः ३६ न्यस्तक्रीडनकोबालो
जडवत्तन्मनस्तया कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशं ३७ आसीनःपर्यटन्नश्नन्शयानः
प्रपिबन्ब्रुवन् नानुसंधत्तएतानिगोविंदपरिरंभितः ३८ कचिद्रुदतिवैकुंठचिंताशबलचे
तनः कचिद्धसतितच्चिंताह्लादउद्गायतिकचित् ३९ नदतिकचिदुत्कंठोविलज्जोनृत्यतिक
चित् कचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोनुचकारह ४० कचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्तेसंस्पर्शनिर्वृतः अस

ग्रासेनादीनिगोविंदेनपरिरंभितःआत्मनाएकीकृतः ३८ रुदतीतिवैकुंठस्यचिंतया शबलाव्याप्ति
श्चेतनायस्य तस्यचिंतयाह्लादोयस्य ३९ उत्कंठः मुक्तकंठः सतत्रउच्चकारतच्चेष्टादिकंस्व
यंकृतवान् ४० संस्पर्शोमनसाभावापत्तिः तेननिर्वृतः अस्पंदः स्थिरोयःप्रणयः तेनयआनंदः तेनयत्सलि

१८

17A

आत्मनः परो निर्वृतिं न न दुःसंगो न हीनस्यापि मनः शमं कांतिं व्यापात ४१ अथ वै देहमकरोत् ४२
प्रथमाध्यायाते दृष्टमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति देवर्ष इति नव नव तः नव वा कामि तिरा
माथवेभ्य वमदात् मा थो दृष्टं कृतवान् इति यत् पतेद्धरिन ४४ उपालभते आत्मितिपति अथ
नैनैवकुर्वति अमरः शत्रुरिव ४५ अत्रवरगतत्वम् अनुकूलान्साधयन् अपगतवोषानगुरुः पितेव
म उन्नम स्तोक पदारविंदयोर्निषेवया किं वनसंगलब्धया तन्वन्यगोनिर्वृतिमात्मनो सुदुर्दुः
संगहीनस्य मनः शममव्ययात् ४६ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि हिरण्यकशिपुरा
जेन्त्वकरोदघमात्मजे ४७ युधिष्ठिर उवाच देवर्षिप्रतदिच्छामो वेदितुं तवसम्पने यदात्मजा
य शुद्धाय पिता दात्साधवे स्मृत ४८ पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः उपालभते
शिक्षार्थं नैवाधमपरो यथा ४९ किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् एतत्कौतूहलं
ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो पितुः पुत्राय यद्वेषो मरणाय प्रयोजितः ५० इति सप्तमस्कंधे च
देवतायेषांतानुद्दिश्य प्रश्नं न कुर्वतीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्रा
कृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणाय प्रयोजितः प्रवर्तित इति यत् एतत्कौतूहलं विधमपाकुरु यद्वा यद्यस्मा
त् पुत्राय यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः अत एवैतत्कौतूहलं विधमेत्यर्थः ५० इति सप्तमे च तु

भा॰स॰ पैतृकं मे गुरुणा नोधीतं मया क्वापि विसृष्टमेतोरितं वा नयत् बुद्धिपरपर्णोद्यैः स्वंतं दैत्येन चाप्याकृत १ भगवद्भक्तिरेव
ही॰ विद्वेषकारणमिति वक्तुमाह पैतोहितायेनादिना काव्यः शुक्रः अनतस्यस्वमतो नत्वन्यत्वमतामिति
१८ शेषः १ पाठ्यानरेद्यु नीत्यादीन् पाठ्यान अयस्स्वबालकान्वाद्यन्वयः २ अन्तुअवुणानंतरं तत्ये वेषपा
18 ठच किन्नुन साधुनमेने नवरेतैः स्वःपरइत्यसद्ग्रहाभिव्याभिनिवेशयुक्ताश्रयोपयस्यनेन ३४ दैत्य
नारदउवाच पैतोहितायप्रभागवान्पतः काव्यः किलात्मजैः वृतोऽसमेकौ सुतौ तस्यौ दैत्यराजगृहांति
के १ तौ राज्ञा प्रापितौ बालं प्रह्लादं नयकोविदं पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् २ य
तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवे नुपपाठ च न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयं ३ एकदासुरराट्
पुत्रमंकमारोप्य पाण्डव पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ४ प्रह्लादउवाच तत्सा
२२ धु मन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् हित्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं गतो यद्धरि
माश्रयेत ५ नारदउवाच श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः जहास बुद्धिर्बालानां भिद्य
सुरवर्य असद्ग्रहात् अहंममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धेतोः सम्यक् उद्विग्नधियां देहिनां नेपरबुद्धिभिः ६
वनं गतः सन् हरिमाश्रयेतेत्यन्वयः नरदेवाः साधुमत्या कथंभूतं गृहं हित्वा आत्मनः पातनं यः पाता १८
निमित्तं कृतः अंधकूपवन्महामोहावहपापते विमोसमाहिताः पक्षनिष्ठिताः हासमेवाह बुद्धिरि

18A

विस्नुपक्षैर्वैस्नवैर्भूतैः नच त्वत्स्वरूपे कुतस्तेषां प्रवेशः सम्यग्यथायाविमतिच्छन्नैर्वेषांतरेणाच्छन्नैः ७ दैत्यैरद
मानीतं ८ बालानसर्वानतिक्रम्यतुभ्यंतव ९ १० अहोमाययामोहितानांभवतोमामाहिपरोन्यस्या
येनतावदाग्रहपरः स्वश्चेतिमिथ्याभिनिवेशोयथामाययाकृतः तत्तथास्तु अतएवतयामोहित
बुद्धीनांभवतामेवदृष्टः तत्रममतस्मैअविद्यामायेश्वरायनमः ११ अहोकिमेतत्तत्स्वयमेवबुद्धि

सम्यग्विचार्यतांवालोगुरुगेहेद्विजातिभिः विस्नुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्नभिद्येतास्यधीर्यथा ७
गृहमानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छंतसामभिः ८ वत्स
प्रह्लादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा बालानतिकुतस्तुभ्यमेषबुद्धिविपर्ययः ९ बुद्धिभेदःपर
कृतउताहोतेस्वतोभवत् भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनंदन १० प्रह्लादउवाच पर
स्वश्चेत्यसद्ग्राहःपुंसांयन्माययाकृतः विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ११ सयदानुव्र
तःपुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते अन्यएषतथान्योहमितिभेदगतासती १२

भेदोयतोजातस्तत्कथयेत्याहिमःसत्तत्स्मात्तदेवेस्तुतस्मात् सद्भूतिस्त्रिभिः सभगवान्यदानुव्र
तःअनुकूलोभवति तदापशूनामिवबुद्धिर्भेदगताअसतीमिथ्याविषयाभिद्येतेनिवृत्तासतिष्ठाभव
ति १२ ॥

भा.स.
टी.
२२
19

मेरुस्यामन्वेरशीत्याह सएषप्रमोलिवत्सः परइति चक्रविवेकिभिर्निरूप्यते पुंसश्चेतन्यलक्षणः यस्य
वंक्षिनिर्जितासन्ध्यादिव्यामादयापिमृशति तत्रहेतुः उरत्यपंडु वदमत्वक्रमणेमनुवर्तितमनुवर्णेन
वायस्यतः ११ ननुनिर्विकारस्यकथंमतिभेदकत्वंतत्राह यथाश्मयोलोहं ग्राकर्षस्यायस्कान्त
समीपेस्वयमेवभ्रमतिचेतसः चक्रपाणेः संनिधेर्विकृतोनानात्वमाह यदृच्छयेति केशलयोः

सएषश्रान्तास्वपरेत्यबुद्धिभिर्उरत्यया उक्रमणोनिरूप्यते मुंचन्तियत्कृतेनिर्वेदवाक्लेशः
स्माह योस्यैषभिन्नानिमिर्मति १२ यथाभ्राम्यत्ययोब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ तथामेभि
द्यतेचेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया एतावदुक्त्वाहृतगोप्रोक्तो विरराममहामतिः तंनिर्भर्त्स्याथकुपि २
तः सदीनोराजसेवकः १४ आनीयतामरेवेत्रमस्माकमयशस्करः कुलांगारस्यदुष्टस्य
चतुर्थोस्योदितोदमः १५ दैत्यचंदनवनेजातोयंकंटकद्रुमः यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायि तोर्भकः २

तोदैत्यकलमेनदितिनत्ताप्रेतेरत्यर्थः १६ राजसेवककउपायेनिशेषः १७ वेत्रांकुशात्पायातेनमध्येचत
र्थः दमोदंडः प्रस्यदुष्टदेहः उदितःउक्तः यत्स्वाश्रणुत्वस्तिहेतुः कुलस्यांगारवन्नाशहेतोः १९ तत्कृतः न
मह दैत्याएवचंदनद्रुमाः तेषांवनेअयंकंटकद्रुमस्तत्त्वाजातः तदेवाह यस्यदैत्यवनस्यमूलोन्मूल
नेपरशुरुपस्यानेयस्य विष्णोरयमर्भकएववनालायिताः नालामिवाचरन्यथापरशोः छेदकत्वेवद्वारि

द्रुमादेर्निर्मितोदंडः सदृकारीतिविनाक्षेरत्नांसंभवान् तथापि
विष्णोर्दैत्यमूलछेदहेतुरित्यर्थः २

19A

इति निं प्रह्लादं भीषयन्नृपधर्मार्थकामवर्गस्य प्रतिपादकं शास्त्रमध्यापयामास १९ ज्ञात्वा तेनेत्थमुपपन्नवा
नेषंषेयेनतेतान्वोरैस्तैरप्रतिमानामहत्सुहृत्स्थापितेन २० पादसेवनपरिचर्याग्रचंनेप्रज्ञादास्यकर्म
तामर्पणातमत्स्यानहिंसामादिस्थ्रात्मनिवेदनेरक्षसमर्पणोपयाविक्रीतस्यगवाष्माद्देभशतापालनादि
इति निं विविधोपायैर्भीषयन्सर्जनादिभिः प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनं १८ ततए
वेगुरुस्तेनात्वातानं तेयचतत्पृष्टं दैत्येंद्रदर्शयामास मातृमृष्टमलंकृतं १९ पादयोःपतितं
वीक्ष्य प्रति नेषा शिषाम्तरः परिष्वज्याचिरंदोर्भ्यां परमामापनिर्वृतिं २० आरोप्यांकमवघ्राय
मूर्द्धन्यस्रुकलांबुभिः आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर २१ हिरण्यकशिपुरुवा
च प्रह्लादानूच्यतांतात स्वधीतं किंचिदुत्तमं कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् २२
प्रह्लादउवाच श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनं २३
इतिपुंसार्पिताविष्णौभक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियेतभगवत्यद्धातन्मन्येधीतमुत्तमं २४ निश
म्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा गुरुपुत्रमुवाचेदंरुषाप्रस्फुरिताधरः
विलानक्रियते नत्याद्देहत्
सेसमर्पणंतस्थितावनेनेमितर्यः २२ इतिनवलक्षणानियमाःसाधुधीतेनचेद्भगवति विष्णोभक्तिः
क्रियेतसार्वापितेवमनीयरिक्रियेत नतकृतासनोपस्थारयनतउत्तममधीतमन्येगतसाङ्गुरोर्धीतं

वितनानक्षियतेद्विषतितसिमिताः २५ ॥

या.स. पितृवेनवर्तमानस्यापितवविरोधाचरणंनासंभावितमित्याह संततिहीति उक्तंमैत्रेमित्रत्वेपेक्षांनरोग
ही. इतिब्रह्महात्यपतेगमिष्यात्मराणः श्यावदंतकः स्वर्णहारीतुकुनखीदुश्चर्मागुरुतल्पगाइत्यादिस्मृ
२. तेः पातकिनांरोगेपचयोदृतिनयातेषामन्तेविहिता पादिकमुदेतीत्यर्थः २७ सत्यमीतिमयापापादिनेनो
20 त्पन्नंकुलकुक्षितेदोषमाप्तमपरः सुदुस्तमम्माणिः मयिदोषारोपकयाइत्यर्थः इडवाचोइतिनहि
बृहस्त्वंधीकिमेलतेविपर्हस्पयतामता अस्मारंप्याहितोवालोमामनाहत्यउमेते २८ संततिस्य।
लो साधवोकेदुर्मेधाद्बहुअवेधिराः तेषामुदेत्यबंकालेरोगः पातकिनामिव २९ गुरुपुत्रउवाच
नमत्प्रणीतंनवपरप्रणीतंमतिर्विदत्यैषतवेवदशधो नैसर्गिकीयमतिरस्यराजन्नियच्छमन्युकु
हत्ताः स्मसार्नः ३० नारदउवाच गुरुणैवप्रति प्रोक्तोभूयप्राहासुरः सुत नचेद्गुरुमुखीयं
तेकुतोभद्रमसतीमतिः ३१ प्रह्लादउवाच मतिर्नकृष्णेपरतः स्वतोवामिथोभिपद्येतगृहव्रता।
ब्राह्मणोपुत्रवकोपउचितस्तविभा नानां अदांतगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां।
वः ३२ गुरुमुखे गुरुवाक्यजनितोदमहः ३३ अस्माभिःपृवान्नोभवादृशानांविषयासक्तानामस्वतनि
कारादित्यासयेनाह मतिरिति परतः गुरोःस्वतोवामिथोवाअन्योन्यतः नाभिपद्येतनपद्येतकेषां।
गृहव्रतानांसंसारैकत्पाइतिकुत्यविनायेषां अनुपवत्रंदांतेरनुपरतेगोभिरिन्द्रियैर्हेतुभूतैः तमिस्रंसंसारं।

20 A

ननु श्रीकृष्णस्य परमानंदरूपत्वात्तेपि न विष्णुरेव किं न गम्यः तत्र ज्ञानादित्याह नेति ये दुराशयाः विष
यवासितांतःकरणाः ते हरिं विष्णुं न विदुः नन्वेते तु स्वस्मिन्नेवार्थं पुरुषार्थो येषां गतिगम्य नन्वेतेपि
गुरूपदेशादिहि स्युस्तत्राह बहिर्विषयेष्वर्थो येषां ते बहिरर्था ज्ञानेन वा गृहीत्वेनं स्तनुशीलयेषां ते
यन्नः अंधेनोपनीयमाना अंधा यथा पथा न न विदुः किं तु गर्त्ते पतंति तथा तेपि दुःशास्त्रनेत्या दीर्घरज्वा
वेदलक्षणया उरुदाम्नि महति दाम्नि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां तस्यां काम्यैः कर्मभिः बद्धा एव भवंतीत्यर्थः
न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः अंधा यथांधैरुपनीयमानावाचीशतं
त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ३१ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः महीयसां पा
दरजोभिषेकं निष्किंचनानां न वृणीत यावत ३२ इत्युक्तोपरते पुत्रे हिरण्यकशिपुरुषा अंधी
तदुक्तं विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदूरतः वारुणीदि कृतात्मा सोत्संगाद्विरस्यत महीत
मानवस्तु व्रजन्नैन्द्रीं किमाप्नुयादिति ३३ ननु च एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी भूतांतरात्मा इ
त्यादिश्रुतिभ्यः पित्रादिं तु विष्णुं कथं न विदुः कुतो वा तेषां तन्मतिस्त्वप्रवेशः तत्राह नैषामिति निःकिंचनाना
निरस्तविषयाभिमानानां महतां महात्मनां पादरजसा अभिषेकं यावन्न वृणीत तावत्क्रमनिवाक्यते जातापि
एषां मतिरुरुक्रमस्यांघ्रिं न स्पृशति न प्राप्नोति अस्य भावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः अनर्थस्य संसार

भा.स.
टी.
२१
21

अमर्षो मत्त्वं नेतेन समाहितधियात्मवान्मा विशेच्चयाम: कषायीभूतेक्षणात्मने लोचनेयस्य देवैर्मेला: गात्रमा: ३३
कल्पितेदन्तुः पक्षोयमेभ्यान्तरात्मजः योविलोः पादाव चैतनिलमलपाणीत्यर्थः अतः सफलायमित्यन्व
यः ३४ अदो विलुरध्यविश्रमनीयं किमिति स्वीकृतवानित्याह विलोर्वैतिअद्दानूजदो ३६ नत्र
नवाप्यमपत्यं च कथं वध्यःतत्राह परोप्योषधमिव हितकृच्चेन तदपत्यमेवतेयस्तेनः स्वदेहजो॥
आदाममर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः वध्यतामाश्वयंवध्योनिःसारयतनैर्ऋताः ३४ अयमे
भ्रातृहा मो यहिंसात्मान्तर्हृदोदमः पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विलोर्दासवदर्चति ३५ विलोर्वासाध्व
सो किंतु कारिष्यत्यसमनसः सौहृदंतुल्यजेपिदोरहाच्छःपचवहायनः ३६ परोप्यपत्यं हितकृद्य
थौषधं स्वदेहजोप्यामयवत्सुतोहितः छिंद्यात्तदंगयदुतात्मनोहितं शेषंसुखं जीवतियद्विव
र्जनात् ३७ सर्वैरुपायैर्हन्तव्याः संभोजनशयनासनैः सुहृल्लिंगधरःशत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियं ३८ ॐ
वैरैस्तास्तेसमादिष्टाभर्त्रा वैशूलपाणयः तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ३९ नदंत
पिभ्यैरवंनादं छिंधि भिंधीति वादिनः आसीनं चाहनन् शूलैः प्रह्लादं सर्वम
र्माणममतामाश्रयत्नकथाश्रुणमपियत् करवाणामरितरक्षामनोः हितचेतस्छिद्यात्स्वेत्यर्थः ४० अतः।
सर्वैरुपायैर्हन्तव्याः संभोजनेभोजननेभोजनेनादिषु विषादिमिश्रयोगेरित्यर्थः यथादुष्टमिंद्रियंमुनेःशत्रुः ४१

[illegible]

ति।

21A

येरेईश्वरेश्वरैर्युक्तः समाहितः आत्मा मनो यस्य तस्मिन् तेषां प्रदानानि फलानि नानाः नत्रैहेतवः ब्रह्माणि
विकारेऽपि निर्देश्ये च विषये भगवति निरतिशयैश्वर्ये अखिलात्मनि शास्त्रादीनामपि नियन्तरि एव
भूते परे च प्रत्युपेय निर्दिवसस्य सत्क्रिया महोद्यमाः इव ४१ ४२ अभिचाराः कृत्यादयः अवपानेनानि ति
येरब्रह्मणापि निर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि युक्तात्मन्यफला अगमत्वगुणपि सेव सत्क्रियाः ४१
प्रयासि परते तस्मिन् दैत्येन्द्रः परिशंकितः चकार तद्वधोपायान्निर्वंधेन गुधिष्ठिर ४२ दिग्गा
जैर्दन्दशूकेन्द्रैरभिचारावपातनैः मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्नि
सलिलैः पर्वताक्रमणैरपि न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतं ४४ चिन्तां दीर्घतमां प्राप्त
स्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः
स्वेन तेजसा ४५
प्रत्यासन्नोऽपि बालोऽपि जडधीरकुतोभयः विस्मार्यं मानुषं मे पाद शास्ता कर्मणां ४६
वर्तमानो विदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयं न विस्मरति मेऽनार्यं शुनः शेप इव प्रभुः ४७
अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमरः नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ४८
इति तच्चिन्तया किञ्चिन्म्लानश्रियमधोमुखं शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ४९
जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवोर्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् न तस्य चिन्त्यं तव नाथ चक्ष्वहे न बालके कोपगुणावहं कचित् ५०
इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा निधेहि भीतो न पलायते यथा बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ५१ तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत्
धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनां ५२ धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः प्रह्रादायोचतू राजन् प्रश्रितावनताय च ५३ यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितं न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णितां ५४ यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ५५
ररिक्तमाशयः पानत्राणिनैः अवतारिचुसंनिरोधैश्च ४३ एवं स्वेनैव तेजसा ४५
नाक्रमणैः पर्वतानां तदुपरिक्षेपैः वहुवचनेनाभिचारा यावन्निर्दिश्यन्ति ततस्तन्तं कर्तुं नाभ्यपद्य
तेन प्राप्तवान् शक्तो दिश्यर्थः ४६ चिन्तामवाप एषस्तैर्निमित्तैः मे मया असाधुश्च उक्तः यथा भवति न
योक्तः असद्धर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ४५ ॥

भा.स. अविश्लेषे वर्तमानो पिवालोप्ययं अजउथीः निर्भयचित्तः मैत्रनार्यमन्यांचे शत्रुत्वं वा न विस्मरति अनी
टी. गर्तस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेफो नाम पित्रभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतः स न यथा न येोरप्रकारेण विस्मरत्तद्धि
पत्तं विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नः तद्वत् यद्वा स्वभाववापरित्यागाद्दृष्टान्तः शुनःशेफः पुरुषमि
२२ वेति ४६ अप्रमेयः अपरिमेयो नुभावो यस्य न कुतश्चिद्भयं यस्य न वा भविनाश्चन्यथा मृत्युर्देवभ
22

वर्तमानो विश्लेषैर्वालो प्यजउथीरयं न विस्मरति मे नायं शुनःशेफ इव प्रभुः ४८ अप्रमे
यो नुभावो यम कुतश्चिद्भयो मरः नूनमेतद्धि रोधेन मृत्युर्मे भविना न वा ४७ इति चिन्तया
किंचित्स्म्लानं श्रियमयो मुक्ते शेरामकौ वैशानमो विविक्त इति हेचतुः ४८ निन्तव्ये केन ज
गत्त्रये भुवो र्विन्नृ भाग्य बलममसन्धिम्यप नतस्य चिन्त्यन वनाय बलसे देनैवे विष्णु नां गुणाद्दे
चयेत्परं ४९ इमं तनपोशैवेरुणाणम्य वद्धानि येहि भीतोन पलाय तेन यथा उद्धिश्य पुत्रो वपसर्व
विप्यतीत्यर्थः ५० औद्यानस्येउवानसः पुत्रोनीनितो \ मेवया यावद्गुरोभागं वत्राणमिष्यति ५१
विविक्ते एकान्ते ५२ भक्तवोर्विन्नृ भगेनैव ब्रूमः स मम मत्वापि त्याप पश्मिन नतस्य चिन्तयनवलाद्दे न पश्यामः
परमात्वेन नैवाक्षि यद्वाविष्णु नाच्युतगुणारोचयोः परं विषयो न भवतीत्यर्थः ५३ तथापि नवे २२
यनमस्याचिन्तमिन्याद्दनः इमं त्विति यावद्गुरुणामिष्यति नावद्धानि येहि ततः किमत उच्चवः उ

५ [illegible]

22A

सुव्रतायतयेत्यंगीकृत्य ४९ ततस्तौतो प्रह्लादाय धर्मादिकमूचतुः प्रश्रितस्यासाग्रवनतस्यातेस्मियग्या
ततविवर्गामन्नशिक्षितमपि साधुनमन्वशिक्षता चकुतः इंद्वैहागहेषादिभिर्विदुषेपञ्चावसमागयेषांतेह
पवर्गिता ५२ यदाहृतःसुप्रयग्गतः सउपहूतः सखिभिः पादस्थ्रगांग्ये कीडार्थकृतस्तदागः इत्तो
तयेतिगुरुणुत्तोसमत्ताथेरमत्रवीत धर्मास्यस्योपदेशार्थागतोयेगरहमेधिता धर्मसर्व
वकामंचनितरांचानुशर्वेशः ५१ प्रह्लादोयोवुत्तरागतनप्रश्रियावनतायच ययाविवो
गुरुसिद्धात्मनेउपशिक्षितं नसाधुमेनेतच्छिक्षांद्वंहारामोपवर्गिता ५२ यदाचार्यःपरा
वृत्तोगरहमेधीयकर्मसु वयस्यैर्बालकैस्तत्रसोपहूतः कृतसोगः ५३ अथतानश्लक्ष्णया
वाचाप्रत्याह्वयमहाबुधः उवाचविद्वांस्तन्निष्ठां कृपयाप्रहसन्निव ५४ तेतुतद्गौरवात्सर्वे
त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः बालाश्रदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैः ५५ पर्युपासनराजेन्द्र तन्न्य
स्तहृदयेक्षणाः तानाहकरुणोमैत्रोमहाभागवतोऽसुरः ५६ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कं
धेपंचमोध्याय ५१ तेषांनिश्रेयजन्मसमरणादिसहणांविद्वान ५४ हंद्वारामाणामीरितेहि
तेष्वनदूषितानांधीयेषांपनोबालाः ५५ तस्मिन्नेवन्यस्तहृदयमीतरांणचेयः ५६ इतिश्रीभा
गवतेसप्तमस्कंधेपंचमोध्यायः ५ ॥

भा०स० एवंश्रीगुरुगृहेप्रह्लादोदैत्यबालकान् अनुकम्पयन्तत्त्वंनारदोक्तमुपादिशत् १ निरर्थकक्रियाला।
टी० पेरायुर्व्ययमजानन्तो प्रह्लादः सद्यप्रारम्भमेभागवतेकृती २ कौमारादुन्मादिनादैवमानुषजन्म
२३ नियमीनाचरेत् यतोर्थदमेतत् तत्रकौमारएववयतः तदप्यध्रुवंनैचेवमभूतेजन्मानियतः दुर्लभे
23 तत्रधर्मानेवाचरेत् नस्वार्थप्रयासात् तत्रचभागवतानेवधर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति १

प्रह्लादउवाच कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवतानिह दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुव।
मर्थदं १ यथाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणं यदेषसर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसु
हृत २ सुखमैन्द्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनां सर्वत्रलभ्यतेदैवाद्यथादुःखमयत्नतः ३
तत्प्रयासोनकर्तव्योयतआयुर्व्ययःपरं नतथाविन्दतेक्षेमंमुकुन्दचरणाम्बुजं ४ ॥

यथेति चतुर्भिः हेहेपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणमेवयथा अनुरूपंप्रयोजनमित्यर्थः यद्य।
स्मात्तएषप्रियइत्यादि २ भोगोद्यमःकथमानन्दनिवर्तनयाह सुखमिति सर्वत्रप्रसादादपिदेवा
तदृवानुष्ठानदेव ३ अतस्तदर्थप्रयासोनकर्तव्यः यतः प्रयासात्परंकेवलमायुषोव्ययएव य २२
तस्तथातेनप्रकारेणक्षेमनप्राप्नोति ४ ५ ॥०

५२

23A भयमाश्रितः संसारश्रमः पुरुषस्य रूपं शरीरं यावत् तु कुलमलिनत्वविपर्ययेन त्वत्तं नु भवेत् नवयौवनदिवि
वानाव छ्लोत्रैवे मायेन नुडुकव यावत्तस्य स्यामि दृत्वा शीरमकृजेया वज्रनाहृनोयावेत्वे द्रियवास्थि
प्रतिरत्नायावतलेया नायुषः ग्रामस्त्रेयसिना वेदत्वविडुपाकार्यः प्रयत्नोमहान्त्स शीघ्रमवने प्रकृत्य
त्वेनतप्रत्युषमः कीदृशाः ग्रायुर्ध्यपक्रममार पुमदृत्तितिविभिः ययस्मात्वेन १ विशानिवर्षाणि
तेलोयतेनकुमारः हेमायमयमाश्रितः शीरीरपीरूपस्यवत्नविपर्ययेनपुरुषकुल ४ पुंसोवर्षेण
नेह्यायुतनदृं चाजितास्मनः निष्कलत्वयदमायायोवानेयप्राप्तितलमः ६ मृत्युस्यवाल्येको
मोवे क्रीडुतोयाति विशतिः जरयायस्तदृस्ययात्यकल्पस्यविभातिः ७ आश्रेणकामेनमो =
देनचवल्लीयमा शेयरदेषुसत्तस्यप्रमनस्यायेयातिर ८ कोरदृहेपुपुमान्स्ततकमाम्नना। ⸗
मतिनेद्रियः स्वेरूपामेहृदेवतूमस्मरेतविमोचितः ९ कोत्वथ्येनस्माविसृजेत्याणिम्यापिय ॥
ग्रायुर्यातिः १ ज्ञापरोणडुःखैःसमंनाहाप्रू इप्सितः पंक्तीणाम्यसमिः वेषैलस्कवःमेवकाव।
धेमाणेन १ नुवपोवनेगरहामकोपिपस्याहिताक्ः सनवेसेमयाप्यतीत्याकोकावन्दृसंमवंदृयोयव
कौमारवाचवोदितेनैनडुपपारयति कोरदृहेषिवितिसमभिः १ यमुर्थप्रहत्तिः क्रीडानिप्रमाणहा।
निंमगी कृत्वापिनस्कुनारियेमायपति तस्मिवेथेनस्माकोनुविसृजेत १० ॥

भा.स्क. किंच कस्यचित्सार्दप्रियायाः संगादिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति त्रिभिरन्वयः संग्रान् हित्वा सिलालापा
टी. नसहहास्यं च संगं तेषां स्नेहेन सितो बद्धः कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां च संगं तेषु अनुरक्तं चित्तं यस्य
२८ ११ ततः स्वसारगरस्थिताः हृदय्याहृद्यगाममनोज्ञाउरवः परिच्छदा येषु तान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः
24 कुलपरंपरागताः १२ कोशस्कृत् कोशकारी कीटः स यथा स्वगृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वारमपि।

कथं प्रियाया अनुकंपितायाः संगं रहस्यं रुचिरांश्च मंत्रान् सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां क
लाक्षराणामनुरक्तचित्तः ११ पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्या भ्रातृन् स्वसृर्वा पितरौ च दीनौ गृ
हान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् १२ त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः
कर्माणि लोभादवितृप्तकामः औपस्थ्यजैह्व्यं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः
कुटुंबपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्व
नाय शोषयति तथा कर्माण्यारभमाणः नन्ववितृप्तकामोऽपि दोषदर्शनेन विरक्तः स्यादित्याशंक्याह औ
पस्थ्यं च जैह्व्यं चौपस्थ्यजैह्व्यं च सुखं तदेवाधिकं मन्यमानः अतो दुरन्तमोहोऽयमतः कथं विरज्येत विरक्तः।
स्यात् १३ दुरन्तमोहत्वे दर्शयन्नाह कुटुंबपोषणाय वियन्तीयमानं निजमायुः पुरुषार्थं च विहतं
न बुध्यते प्रमत्तश्च तापत्रयेण दुःखितं चित्तं यस्य सोऽपि न निर्विद्यते दुःखे बुद्धिर्न करोति यतः स्वकुटुंबे रामोऽस्ति।

हि२

श्री
२८

24A

प्रमुनवीर्यं करोतीत्याह विनेष्विति नित्यमभिनिविष्टचेतोयस्यसः परवित्तहर्तैः प्रेत्यनरकलब्ध
गोरहरचहरादिरेपदोषयद्यपि विद्वान् प्रपायास्पगतामिलाषः मनपरवित्तहरस्तेव ११ नरेवकोण
देवपुर्यमनिम्माहि समभिः प्रोक्तैरूपपादितं गरद्वाहिप्रप्रसतस्य वैराग्यपायसम्भवमुपसहरति विद्वान
पीति स्वलोकायसमपणमर्पणपनकल्पते किन्तु विमूढोयथा विद्वानपि नमः प्रभिनिवेशमेवम
वित्तेषुनिष्ठाभिनिविष्टचेता विद्वांस्तदोषपरवित्तहर्तुः प्रेत्येहचायाप्यजितेन्द्रियत्वदयात
कामोहरेतकुटुंबी १४ विद्वानपीत्यदन्नुनाः कुटुंबपुष्टसन स्वलोकायपनकल्पतेवे यः स्वीय
पारकाविभिन्नभावसमः प्रपद्यते यथाविमूढः १५ यतोन कश्चित्क्वचकुत्रविद्वान् दीनः स्व
मात्मानमलमर्थः विमाविनकामरूपविहारे क्रीडामृगोयत्विगतोविसर्गः १७ ततो
विहायात्यरिहत्यदैत्या दैत्येषु सगं विषयात्मकेषु उपेतनारायणमादिदेवं समुक्तसंगैरिषितोप
वर्गे ततोहेतुः परितुष्यमिदंपारक्यामिदमितिभिन्नभावो भावनायस्यसः १८ तस्मात्कौमार एवभा
गवतान्धर्मानाचरेदितिमिदेतत्कमुपसहरति यतः कश्चिदपि स्वमात्मानमो चयितुनसमर्थः ततः ना
रायणमुपेतसमाश्रयेत्युत्तरेणान्वयः प्रसामर्थ्ये हेतुः मूलदीनो लंपटः प्रतःकामेहदृषितयासा
विहारेक्रीडास्पो निमितेक्रीडामृगः विहारमितिस्य कृपाढुता सा विहारसाधनमात्मानेयतस्मात्क्री

वीर

भा॰ स॰ बालानामस्माकं अज्ञानेनमयाकथमिति चेत्तत्राह नहीति विहायासः अतिप्रयासः १९ आत्मत्वात्
टी॰ सर्वं च सिद्धत्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति परावरेष्विति चतुर्भिः ब्रह्माद्यन्तेषु येषां स्थावरजङ्गमादि
२५ देहान्तेषु जीवेषु भौतिकेषु घटादिषु महदन्तेषु च भूतेषु आकाशादिषु २० गुणसाम्यप्रधाने
25 गुणव्यतिकरे महदादौ च परः ब्रह्मस्वरूपः २१ कथं तर्हि दृष्टद्रष्टृभोक्तृभोग्यादिभेदः माययेत्या

नह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः १९
परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च २० गुणे
षु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः २१ प्रत्य
गात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयं व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः २२ के
वलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया २३ ॥ [illegible] ॥ २२ ॥

ह प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता तेन तत्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया
या निर्देश्यो मायया ईयत इत्युत्तरेणान्वयः वस्तुतस्तु स्वयमविकल्पितो निर्देश्योपि एवं निर्देश्यः सा
विकल्पित ईयत इत्यन्वयः २२ यतः केवलोनुभवात्मकमानन्द एव स्वरूपं यस्य न तु स एव चेतन सर्व २५
त्र नहि सर्वे तत्त्वाद्युपलभ्येत तत्राह गुणात्मकः सर्गो यस्याः सा गुणसर्गा तया मायया अन्तर्हितमै

तत्रपद्योऽनिर्देश्योपि ३

२५A

चे२

यस्मादेवं तस्मात्त्वं वेणुवयोवितेः यथा मोहं हृदयं कुरु तव यथा दर्पयाउ नमुच्यास्तव्यज्य २४ ततः किमतस्त्रा
र तेषु च न वनतस्मिन् किमलभ्य तेष्यपिगुणापरिणामो देवास्व स्वसिद्धाश्रय तत्त्वतः सिद्धाय धर्मादयो
ततः किं अगुणेन मोहेन कालेन तु किं न मुपगायंता तो स्मा कमकालेन स्या पितस्य सिद्धि यद्वामाद
मोतः तस्य चरणयोः सारं तुष्या हृदयासेवमानानां तेनापि किमिन्यर्थः २५ ननु च धर्मादयः पुरुषार्था
त्वे किमित्यावायांप्या वेदोक्तत्वेन मन्यते वामिहितः तत्राह धर्मार्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गः तदर्थेच
तस्मात्त्वं वेणुभृतेषु रथाङ्कुरु तेमोहं हृदः आत्मसंभावमनुत्य चयययातत्त्वतोनः २४ नत्वेवं न
च किमलभ्यम नेन त्वाद्ये किंतेगुणो व्यतिकरादि हेयेस्व सिद्धाः धर्मादयः किमगुणेन च कालेन
तेन सारं त्वच्चरणयोरुपगायतांनः २५ धर्मार्थकाम इति यो भिहितस्त्रिवर्गः ईक्षा त्रयी नयद
मौविविधा च वार्ता मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः २६
याईर्त्स्यु स्रामिहिताः ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या नयदमौ तर्कौ दंडनीतिश्च विविधा च वार्ता जी
विकातदेतत्सर्वं निगमस्यार्थ जातं सत्यं स्वहृदः स्वात्मार्पणमिति परमस्य पुंसः स्वात्मार्पणसार्थं नेवेति तद्वि
षयमन्ये सत्यपरत्वात् अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्य विषयस्य सत्यमिति पाठे
मन्ये सत्यं पुनः निस्त्रैगुण्येन तत्तां परस्य पुंसः स्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः तदुक्तं भगवता त्रैगुण्यविषया

वेदास्त्रैगुण्यविषया निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ ४५ ॥

नि

भा. स्क. तेषां विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह ज्ञानमिति यत्र नारदः श्रोता तत्र कुतो मोहः शास्त्राणां पृथिका इति
टी. माशंक्य केनेत्याह भगवत एकान्तभक्तानां प्राह नारदजनः तेन श्रोतास्तु तानां प्लुतानां देहिनां सर्वेषामपि ता।
ज्ञानं स्यात् न तु नमानामेवेति यमः २७ श्रुतमेवं मयापि नारदोक्तं विज्ञानसंयुतं भवपर्यन्तम्
२६ मेव स्फुरति २८ ते ज्ञातिविस्मिताः पृच्छन्ति प्रह्लादेति एताभ्यामन्यो गुरुर्न विद्मः सततागमन

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय एकान्तिनां भगवतस्तदकि-
ञ्चनानां पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् २७ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतं
धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात् २८ दैत्यपुत्रा ऊचुः प्रह्लाद त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्म
हे गुरुं एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ २९ बालस्यान्तःपुरस्थस्य महत्सङ्गो दुर-
न्वयः छिन्धि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद्विस्रम्भकारणं ३० इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः

सर्वमेवाह नारदसंसर्गात् तु इति चेत् तत्राहुः बालानामपि प्रतिविधिमूना मध्यस्माकम ६ः १
तावेवास्माकं नन्वत्र तावत्स्वामनेन संभवति २९ सप्तवर्षाणां गतस्तस्यापि न संभवतीत्याहुः बाल
स्येति दुरन्वयः दुर्घटः विस्रम्भकारणं विश्वासहेतुः ३० इति सप्तमे भावार्थदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ६

तिर्यं नारो १ २६

समभेममातुर्गर्भस्थेत्वस्मिन्नारदभाषितं प्रह्लादेवाणिग्रामामसिगिच्छप्रस्यमसिद्धये १ अस्माकीनारदाद्दे
तत्समाणगर्भेश्वनीरितं तत्सलावकथामात्रपथ्यैःधोऽश्वभिःसखीः २ अस्माकंपितरीहिरण्यकशिपो
स्तकृतेनैवपापेनपापोभोऽग्रभहिमत्तिनरहरिरूपेणावतीर्णतोयुद्धोद्यमंचक्रेः ४ ५ गतःसिविरस्मा
नारदउवाच एवंदैत्यसुतैःपृष्टोमहाभागवतोसुरः उवाचस्मयमानस्तान्स्मरन्मदनुभाषि
तं १ प्रह्लादउवाच पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचले युद्धोद्यमंपरंचक्रुर्विबुधादानवा
न्प्रति २ पिपीलिकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः पापेनपापोभक्षीतिवादिनोवासवादयः
तेषामतिबलोद्योगंनिशम्यासुरयूथपाः कथ्यमानाःसुभीताःदुद्रुवुःसर्वतोदिशं ४ कल
त्रपुत्रमित्राप्तानगृहान्पशुपरिच्छदान् नावेक्ष्यमाणास्त्वरिताःसर्वेप्राणपरीप्सवः ५ व्यलुंप
न्राजशिबिरममराजयकांक्षिणः इंद्रस्तुराजमहिषींमातरंममचाग्रहीत् ६ नीयमानांभ
याहुद्विग्रांरुदतींकुररीमिव यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशेपथि ७ प्राहनैनांसुरपतेने
तुमर्हस्यनागसं मुंचमुंचमहाभागसतीपरपरिग्रहं ८ ॥
वाक्यंचतेषु सर्वेत्सापहारेणतान्भिन्नवंतः ९ ७ अनागसंनिरपराधामेनांनेतुमार्हसी।
तिप्राह ८ ॥ ॥ ०

भा॰ म॰ स्व विष्वक्सेनः संस्थितः अनयाप्सरवपर्यन्तमम्बाप्सतो ततस्त्वग्रेऽस्य पदं वै मार्गगतः प्राप्तः सन् ना
द्वी॰ तेपुरंदरत्वामोऽल्पामीन्यथैः २ सा तातत्स्वगुणैरेवमहान् नवुपितारिसेवेयात् त्वयाहेतुमनतनस
२७ स्थामनुनयाम्याति ततदेतवः निःकिल्विषश्त्याद्वयः १० अनेनस्यामियेयोपोहस्मवामियोयमस्य
27 देवउवाच प्राप्तेस्याजदेरेवीर्यमविषयं स्मरद्विषः प्राप्तेनापवत्यमवेमोत्सेऽर्थपदं वीगतः
नारदउवाच अयंनिःकिल्विषः सातात्सुहाभागावतोमहान् त्वयानयापश्यतेसंस्थामवेता
३२ तुचेरावली १० इत्युक्त्वा विदायपेदेरेवर्षिः मीनयत्नवः अनेनतमियमस्योनापरिक्रम्यादि
वेयषो ११ ततो वामातरम्यक्षि समानीयतिनाश्रमे प्राप्यासेहोष्यंतावत्सेयावेत्रमते ५
गागमः १२ तेयमवाली देवर्षेरतिमात्युकुलोभया यावद्दैत्यपतेर्योरान्तपसो नन्यवर्तत
१३ ऋषिं पर्यचरत्तत्रभक्त्या परमयासती अंतर्वत्नीस्वगर्भस्य हेमायेच्छाप्रसूतये १४ ऋ
षिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः धर्मस्यतत्वंज्ञानंचमामप्युद्दिश्य निर्मल १५ त
त्समममभक्त्यायतो नकालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुना
प्रदत्तिमात्कृत्य १६ इत्येष्वतामित्यादेति शेषः १७ ऋतिसमीपे १८ अंतर्वत्नीगर्भिणी दृच्छयामनो
गामवांतरमसूतवे एवमपि स्वगर्भस्य हेमाय १८ तस्याः लोकशान्ते धर्मस्यतत्वं मतिकलहाणात्मन
त

27A

मातात्मस्वगुणैरेवमयान् नतुपित्रादिसंबंधात् तयोरेतद्भूतेनचेस्यां मन्युं न यास्यति तवेदंते
वः निः किल्बिषइत्यादेरर्थः ९ मन्नेतत्प्रियोप्रियोवाहमेवाप्रियोप्रियः तस्यममभक्तापन्नाप्रदत्तिर्णाकु
म ११ इत्योकानामित्यादेरितिशेषः १२ भूपानभवेतेवैशारदीस्वार्थंतद्धिनः देहाधंहंकारेद्धदनिष्ठ
णोत्यर्थः १३ कामी वैशारदी धीरित्यपेत्ता पापावाद्देतमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह जन्मेतिदशा
दिः जन्माद्याः जायतेऽस्तिवर्द्धते विपरीणमतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येवंभूताः षड्भावविकाराः वृद्धेसमवे

भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्धीयते वचः वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा १७
जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना १८
आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः

वृक्षस्य फलानां दृश्यते न तु तदात्मनि तथैवास्थिते
देहस्य दृष्टा इत्यर्थः ईश्वराविकारात्मनमूर्त्याः मूर्तिर्यस्य तेन १८ तदेवं देहधर्मैरसंस्पृष्टलक्षणेनात्मनो देहा
न्यभेदोऽदर्शितः इदानीमात्मस्वधर्मैरेव भेदं स्फुटयंस्तद्देहकारणादिकं त्याजयति आत्मा नित्यः अविनाशी
वाच्चरेयमात्मेति श्रुतेः अव्ययः अपक्षयशून्यः अतश्चाप्रतरोपरमेध्योमन्निति श्रुतेः शुद्धः निर्लेपः
निरंजनमिति श्रुतेः एकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञानात्मकेन विज्ञानीयादिति
श्रुतेः आश्रयः यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति श्रुतेः ॥ ०

भा.भ. अविक्रियः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः स्वरूपज्ञानात्मज्योतिः समस्तादिनिर्दोषो वाचेति श्रुतेः देहस्थ
टी. इमांल्लोकान् सृजतेति श्रुतेः व्यापकः सर्वज्ञानमनन्तमिति श्रुतेः असंगोऽसंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः अ
२६ नावृतः पूर्णमात्मप्रज्ञानमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः १४ यतः एवंभूतः विवेकसमर्थः देहादिद्रष्टा विद्वान् अ
हमेव मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् १ ननु विविक्तात्मज्ञानिनोऽप्यपरोक्षतानुभवेन भ्रमनाशाभावात् कथं स्यात्
प्रत्यक्षबोधादिकाभावे नेदं त्यपेक्षयात्यायामिकास्वरूपमाह सगुणाकारं तेषु श्रुतः रात्रौ कर्णकौषु
अविक्रियः स्वरूपकैरेतत्स्वीयकोऽस्यनावृतः १५ एतेन द्वादशाभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः यतः अहं
ममत्वमहंकारादिरहंकारो मोहं त्यजेत् १ सगुणोपाख्यायावस्थेहमकारः तेषु येभ्यो लक्ष्मित्याप्यता
तः तेषु देहेषु तत्याज्यात्मयोगेऽप्यध्यात्मविद्यामनालभेत १७ अधीत्य कुलनयाश्रोकान्हृदयप्रवादि
या अवस्थायोगेऽहम नाद्युपायेलब्ध्वापायाभिर्ततोऽहमकोऽपथ्याधार्णगमाश्रया नेकगुणः विकाराभोऽस्मा
त आत्मयोगेनात्मप्राप्त्युपायैः उपलभति उपयतां प्रध्यात्मवित् आत्मानं विकृतकार्यकारणसंघातान्ता
तो १८ पृथगात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह प्रशान्तिनिर्विभिः मूलप्रकृतिः महदहंकारौ पञ्चतन्मा
त्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः सप्तादयः तेच प्रकृतिगणाः एव नन्तु भिन्ना एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूता
नि चेति षोडश श्रमानात्मापकः पोलः कपिलादिभिराचार्यैः एकत्वेदेनः पश्चात्तत्त्वेनान्वयात्

28A

जगज्जंगमस्थावरं अप्रेवं सर्वं संघातात्मकं देहएवमृग्यः अन्वेष्टव्यः सदाकोऽयं तत्रदित्याह नेतिनेतीत्य
न्यायो देहक्रियमाणो स्वयमेवअनात्मजेत् अनात्मवर्गात्य यत्पृथक्लभ्यमानस्तत्त्वम्यः २३ मणिषुसूत्रमिवया
वेतानुस्यूतत्वेनान्वयः अतएवमणिष्वसूत्रस्येव व्यतिरेकश्च तत योऽहं देहकोऽतेन यो विवेकपूर्वकोऽवा
तेनदृश्यानां सुदुर्लभ नामनामर्गाभ्यानसमाम्नायैः स्थिरस्थितिमद्वारैः घटतावाद्भूमानिभूतानि जायतेदृश्या
दिस्फुलिङ्गस्वर्गाद्यनुभवानिवेत्यर्थः विमृशद्भिर्विचारयद्भिः सत्त्वैरग्ग्रैः अग्र्ये सूक्ष्मतरिषु बुद्धिर्गुणान्वयः २४

देहस्तु सर्वं स वातो जगत्स्वरितिस्थिता अथैवमृग्यः पुरुषो नेतिनेतीत्यतत्त्यजन् २३ अन्व
यव्यतिरेकेण विवेकेनोयानात्मना समाम्नायसमाम्नायैर्विमृशद्भिः सत्त्वैः २४ बुद्धिर्जागर
णं स्वप्नः सुषुप्तिरितित्रयः तायैर्वानुभूयेत सोऽध्यक्षः पुरुषः परः २५ एभिस्त्रिवर्गैः पर्ये
विपरीतप्रकारमाह बुद्धेरिति सैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः स्वरूपमात्मनोबुध्येत् ... सुमिवान्व
हाभ्यां पृथक्तः साक्षी २५ अतएभिर्बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यन्तैः परितः स्थितैः आत्मधर्मत्वेन निरा
सैः बुद्धिधर्मत्वेन त्रिवर्गैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः बुद्धेर्वा त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मक
तत्वाच्च तस्याएवैताअवस्थाः आत्मानुबुध्यन्वयात् तदवस्थावानिव भातीति तत्त्वतस्त्वात्मनः स्वरू
पंबुध्येत जानीयादित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः कुसुमधर्मैर्गन्धैः सदाश्रयवायुमिव २६ ॥ ०

भा.स. ननु तर्हि यथा कुसुमसोपाधिको पि वा योगो यो विवेकज्ञानेन न निवर्त्तते एवमात्मनः संसारो न निवर्त्त
टी. तेत्याशंक्याह एतद्द्वारः बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा नस्ततः हि यस्मात् बुद्धेर्ये गुणाः कर्मा
णि च तैर्निबध्यते इति तथा अज्ञानमूलत्वेनापार्थो मिथ्याभूतो पि स्वप्न इवार्प्यते वायोगस्तु गो
२१ यवत् द्वयासंबंधस्य वास्तवत्वाद्विषमो दृष्टांतः २७ यस्मादेवं निवृत्तिर्निर्हरणेन तस्मात् बीजमज्ञानेन

29

एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः अज्ञानमूलोपार्थोपि पुंसः स्वप्न इवार्प्यते
२७ तस्माद्भवद्भिः कर्त्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोप
रमो धियः २८ तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः यदीश्वरे भगवति यथा यैर
ञ्जसा रतिः २९ ॥

स्य निर्हरणं दहनं किं तत् योगः कथंभूतः धियः प्रवाहं जाग्रदादिरूपमुपरमयतीति तथा २८
तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तत्साधनं धर्मस्य तत्त्वेनाराधनमेवाह तत्रेति पंचभिः यैर्धर्मैर्यथा ऽनुष्ठितैर्वो
रतिर्भवति यत् अयमुपायो भगवतोक्तः तथाहि गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि य २४
त् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादि २५

29A

नैवेद्यानां ग्रहणं तद्धर्माणां गुरोः शुश्रूषया भक्त्या प्रेमणा सर्वेषां लब्धानामर्पणेन च ३० तस्य लिंगानाम्
मूर्तीनामीक्षणमर्हणं पूजा वादिशब्दाद्वंदनादीनां तैश्च ३१ ३२ निर्जितः षड्वर्गः कामक्रोधलोभमोहमदम
त्सराख्यो यैस्तैः ३३ भगवद्भक्तेर्लिंगान्याह निशम्येति त्रिभिः गुणान्भक्तवात्सल्या
गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ३० श्रद्धयात
त्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ३१ हरिः सर्वेषु भू
तेषु भगवानास्त ईश्वरः इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ३२ निशम्य कर्माणि
गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उ
द्गायति रौति नृत्यति ३४ यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनं मुहुः
श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ३५ तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भा
वभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजं ३६
एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ३३
दीन् अतिहर्षेण उद्गताः पुलकाश्रवस्तैर्गद्गदं यथा भवति एवं प्रोत्कण्ठ उद्गायति ३४ ३५ त
द्भावः चेष्टादिः तद्भावा भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनःशरीरे यस्य निर्दग्धबीजमस्त॥

ततः किमनेनेत्याह अथेति तत्स्वात्मलंभं मनसा स्पर्शं प्राप्तो नेतत्स्वात्मस्वरूपं गुणस्तु मः रागादियुक्तस्यात्मनो
यस्य संसृतिचक्रशातनं तत्त्रिवर्गतकं तुषाविदुः तदेव ब्रह्मनिर्वाणं तयोर्मोक्षः तदात्मकसुखं विदुः।
हृदीश्वरमन्तर्यामिणं २० भक्तिर्यस्य कीर्तितं मनस्त्वमित्याह कट्विति छिद्रवत् आकाशवत् वि
षयाणामनुपपादनैजेनैकिं तर्देहेन्नः सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिश्चेत्वे सूकरादिसाधारणा

अथैतत्प्राप्तं लभन्मिति स्वाभात्मनः शारीरिणः संसृतिचक्रशातनं तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदु
र्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् २० कोतिप्रयासोसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि
छिद्रवत्सतः स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः २१ रायः
कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः सर्वेर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कु
र्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चला २२

पन्नेरित्यर्थः नचैवमासेपोनकल्पतंदोषः नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य २१ अन
येकचविषयार्जनमित्याह रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य तदुक्तमितिहासेषु यतहि
स्पष्टो लोके पुरुषः स्थानमेव वा अथ वयमेकं न्यजंति न समानकिं प्रयतनन्तसया २२ ३०

30A

यद्वाऽऽत्वेन मे मितं न च यत्स्म मनेन तं सुमिलाभोपपन्नं च सर्वं वस्तुगं यत्स्यादमित्येवं भूत्वा स्वर्गादिभो
गाप्रिपि नमेवाहं इत्यादि एवं वदंति तत्पिस्मन्वेदैः क्रतुभिः कृतार्थ इति यद्यथेदं कर्मजितो लोकः
क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इति श्रुतेस्तु मूलमेव पुण्येनार्जितं मत्स्यस्मानि शश्याः न
न निर्मलाः स्पृहा हि स्मितात् न विद्यते ऽदृष्टफलं न च दृष्टभोगयाम्यन्यत् ४॰ किं च यद्दैवं यत्तु संकल्पमितः।

एवं हि लोकः क्रतुभिः कृतार्थमित्यपि समवसानि शश्यानं निर्मलाः तस्माददृष्टफलं दृष्टं
यदेव तस्मैकं यत्तां मनतामलब्धये ४॰ यद्दैवं इह कर्माणि विद्धि तत्त्वान्यमकृत्स्नः कर्मैव त्वं तो।
विपर्यासममोहं विदितेफले ४१ स्वतो यद्वाऽऽत्वमोक्षायसंकल्पर्दं कर्माणि मे सदा सोते।
इत्याद्याः त्वमनीहायाः स्वतो भूताः ४२ कामान्कामयते कामी यदर्थमिदं पुरुषः सर्वैर्देहैः स्तुपार
कर्माभगुणायानुपेतिवं ४३ किमुद्यमवहितापन्न दाराणां यथानादयः राज्यकोशागनामात्यम्
त्यामामममनास्पृहः
संकल्पितात् विपर्यासविपरीतफले भ्रमोत्पन्नं प्राप्नोति ४४ तदेवं
स्वगायेति
शोयति इत्याद्युद्यया क्रियया वायुः सर्वमनीहायाऽहं तेनोः स्वविनाशे तो व्याप्य आसीत् सर्व इत्याद्यः।
त्वमात्मन्येव किं च कामान्भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पार्वोपारक्याः स्वादिभोग्यः नत्वा।
क्षीयः भंगुरम् ४५ किमुद्देश्यत्वावहिता प्रपन्नाद्योममता विषयाः पारक्याः इति वक्तव्यम् ४६

भा.प. किंच स्वयंपुरुषार्थरूपस्य किमेतैरित्याह किमेतैरिति ४५ भोगावस्तुतांभाव्यैतैः कउपयोगइत्या
टी. ह निरूप्यतामिति प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियानर्थइतिवान्वयः ४६ ननुक
र्मसुसमासिषुभोगावसरःस्यात्तत्राह कर्माणीति नचेदंकर्मतत्फलं देहादिकंचपरमार्थइत्याह उ
३१

किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सहदेहेननश्वरैः अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ४५ निरू
प्यतामिहस्वार्थः कियान्देहभृतोसुराः निषेकादिष्ववस्थासुक्लिश्यमानस्यकर्मभिः ४६
कर्माण्यारभतेदेहीदेहेनात्मानुवर्तिना कर्मभिस्तनुतेदेहमुभयंत्वविवेकतः ४७ तस्मा
दर्थाश्चकामाश्चधर्माश्चयदपाश्रयाः भजतानीहयात्मानमनीहंहरिमीश्वरं ४८ सर्वे
षामपिभूतानांहरिरात्मेश्वरःप्रियः भूतैर्महद्भिःस्वकृतैःकृतानांजीवसंज्ञितः ४९ देवो
ऽसुरोमनुष्योवायक्षोगंधर्वएववा भजन्मुकुंदचरणंस्वस्तिमान्स्याद्यथावयं ५० नालंद्वि
जत्वंदेवत्वमृषित्वंवासुरात्मजाः प्रीणनायमुकुंदस्यनवृत्तंनबहु

भयंकर्मचदेहंचअविवेकतः
अतात्मनैवतनुते ४७ यदपाश्रयाः यदधीनाः भूतानांप्राणिनांजीवसंज्ञितः अंतर्यामी ४९ ३२
असुराणामस्माकंभजनाधिकारइत्यपिनवाच्यमित्याह देवइतिपंचभिः ५० ५४ ॥ ॥ ॥

31A

प्राप्नुः खिन्नं समितिं तेन च यथा महन्मनेन ततो मलयानिष्कामयाविंद्रवन्ने नदनमात्रे ५१ अच्युतेनाप्रमत
न ५४ अध्यायपठ्यो नामृतमुपमस्ररति एतावानिति तदीहाणांगोविंदस्य समानने ५५ इति श्रीमा
वोद्धेमनम स्कंधे मनमोध्यायः ८ अष्टमेतिरुषामस्तेनिद्धनेयोहतः स्वयं आविर्भूय नृसिंहेन स
नदानेनन पोनेज्यानदेपोचं नव्रतानि च श्रीयतेमलयाभक्त्या हरिरन्यद्विंतवन्ने ५२ ततो द्वैतो
भगवति भक्तिकुरुतनदानवाः आत्मोपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ५३ दैतेयायक्षरक्षा
सिस्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः खगामृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ५४ एतावानेव
लोकेस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः एकान्तभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणं ५५ इति श्रीमा
गवते मनम स्कंधे ममसमोध्यायः ८ नारद उवाच अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितं
जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितं १ अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थितां आ
लक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा २ श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयं कोपावेशा
चलद्गात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे २
चतुर्मुखादिभिः स्तुतः १ अतः कृपासमुद्राय आर्णीवह्निः क्रो
धात्रीकेसरी दैत्येन्द्रमरिभावेन भजन्तं स्वमभावयत् २ एकान्तसंस्थितां प्रत्युक्तं निःश्रेयसयायस्य
वत १ मच्चहन्तुं मनो दधे कथंभूतः कोपस्यावेशेनोद्रेकेण चलद्गात्रो वपुर्यस्य सः २ ॥ ०

भा.स.
टी.
३२

तिमानिरस्कृत्यपापेनमोऽपिस्त्रीनेनचक्रेण ४५ भेदात्मनःस्वल्पतुच्छमदात्त्वालेख्यंनयमा
लयमयनेश्यामि ६ अभीतवत्किंवलयमस्मः किंवलः ७ वराप्रगीताइत्यवदेन्तुः सईश्वरइति
८ उरवःक्रमाःपादवित्तेणयस्य वद्रूपराक्रमहतिवा ओजग्रादिरूपः सत्वधैर्यबुद्धिर्वामसञ्च
तिस्वापकुवयावाचाघ्रद्वादमनदर्दणा ग्रहेतमाणःपापेनतिस्त्रीनेनचत्तुषा ४ प्रत्यया
वननंदानंवंद्धानन्तिमवस्थितं सर्पःपरद्वत्तइवसमनप्रकृतिदारुणः ५ हेतुविनीतमदा
लनकुलमेदकरायम लब्धमच्छासनोद्धतनेच्छान्वाघयमतये ६ क्रुद्धस्ययस्यकंपन्ते
त्रयोलोकाःसेश्वराः तस्यमेः भीतवन्मूढशासनंकिंवलोमयगा ७ प्रह्लादउवाच न
केवलंमेभवतश्चराजनसवैवलेवलिनांचापरेषां परेवरेमीस्थिरजंगमायेब्रह्मादयोयेनवशं
प्रणीताः ८ सईश्वरःकालउरुक्रमोऽसावोजःसहःसत्ववलेंद्रियात्मा सएवविश्वपरमःस्व
शक्तिभिः सृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः ९ जह्यासुरंभावमिमंत्वमात्मनःसमंमनोधत्स्वनसंति
द्वेषोऽकथममपिमएवबलमाटन \ विद्विषः सतेजितात्मनउत्पथस्थितान्तेद्वि ननसम
ग्राह जहीतिआत्मनःस्वस्यभावत्यजन्मजितात्मनःस्वस्यदात्मनोमनसंसृतेविनाश्चन्येविद्विषो
नसंति किंचनविद्विनदेवहि सोम्यनमनसोधारणामेवसमर्हणमाराधनम् १० ॥

६३

स्वः नर दस्सुनिति।

32A

मयाहि दिग्विजये सर्वे जिताः पूर्वतः सोऽप्रतेनमतीतिसत्यमिति चेन्नवाह एके भावा हरधाम्भिर्द्दपुरा प्रायोदेतु
एतः सर्वं स्वे हरतः छाडिद्यिपलत्तागाल्लुर नविजित्य प्रजिताद्दशादिशः स्वयजितामन्यते सो
यो त्मजितचितेन सदेहिनां समं तस्य विबुधः स्वाज्ञानकल्पिताः येषां ववः कुतः स्युः ११ व्यक्ते।
विश्विन विकल्प्य वाग्मनन्विनाश्न्यर्थः १२ हेमरभाग्यपद्यमावाञ्लितादिके ल्लिमज्ञाद्दश्याह सर्वं
दस्यानुगाद्य स्वविजित्य त्वं यतो मन्यत एकेस्वजितादिपोदशा जितात्मनो जस्य समस्य देहिना
माथोः स्वमोहप्रभवः कुतोन्ये १३ हिरण्यकशिपुरुवाच व्यक्तं त्वं मर्तुकामोसि योतिमात्रवि
कत्यसे मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्ननु स्युर्विक्लवा गिरः १४ यस्त्वया मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदी
श्वरः क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात् स्तंभे न दृश्यते १५ सोहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि
ते गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितं १६ एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा सुतं महाभागवतं
महासुरः खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना १७ तदैव तस्मि
न्निनदोतिभीषणो बभूव येनांडकटाहमस्फुटत् यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामा
त्ययं हिरण्यकशिपुराह तर्हि कस्मात् स्तंभे नास्ति प्रह्लादस्तु स्तंभे नित्यमागतो नमस्य चाह दृश्यत
इति हिरण्यकशिपुस्ततमपश्यन्नाह सोहमिति प्रह्लादेन मुष्टिं वद्ध्वा जलिना निरीक्षमाणः

नत्वं देहस्य धर्मो वाश्रयं ॥ २७ ॥ भगवान्महदाद्यर्हणमपि न हर्षितो बभूव किमर्थं निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्भाषितं तेह
स्यतत्तु निजतत्त्वविधानं कर्तुं तदाश्लिष्टेषु भूतेषु स्वात्मनो व्याप्तिं च सत्यं कर्तुं स्तम्भे चार्हणमपि न तत्कि
मर्थं भौतिकेषु च भावेषु भूतेषु च सदसत्सु च भगवान्नास्तीति तेनैव भृत्येन भाषितं सत्यं कर्तुं तथा
भृत्यकृतं दैत्यद्यानेकमतिघोरं स्वरूपमुद्दहन् न हर्षितः तत्किमर्थं निजभृत्यैः सनकादिभिः शापानन्त
रमनुत्तमैस्त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति तत्सत्यं कर्तुं तथा भृत्यकृतं ब्रह्मसंभाषितं दृष्टं सदस्यच ५५
स्वरूपमुद्दहन् न च वनमृगाकारं न च मनुष्याकारं मृगदहन् सभायामध्ये अर्हणमपि न तत्किमर्थं निजभृत्ये
न विक्रमस्तु च वयेप्सुतोजसानि शम्यतिर्यङ्दमपूर्वमद्भुतं अन्तः सभायां न बहिर्गतं तत्त्वं देवितत्त्वं।
सुधेन मृगाणां सूर्यपाः ॥ ९ ॥ सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः। अ १८
न वहिरण्यकशिपुना ब्रह्मणा प्रतिपन्ना दृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम्॥
षितं भूतेष्वखिलेषु सर्वेभ्यो मे भूत्वा मम प्रभोऽस्तीति तथा नान्तर्न बहिर्दिवा न नक्तमितरेभ्यो गोरिति च ब्रह्मणो वचनं।
नभृत्येन तया व्याप्तिं प्रह्लादोपितेन तत्सत्यं कर्तुं नरहितं ब्रह्मसद्भूतेन न च वनगो वा मृगो वा न सभायां रह
स्यातः न च प्रागणवत न बहिः पतनाभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं न न मेतद्धि।
तोयेन मृत्युर्मे भवितेति तथा यमक्रूनश्चिद्वया मर इति च यच्च नारदेन निजभृत्येनेदं प्रतिभाषितं अ ३३
यं च महान्तं संस्थानं प्राप्स्यति अन्तेन तत्तु च रहत्यनेन स्तम्भ न मपातितं च यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं।

[illegible]

न५

33A

मेरुत्वः एवं रूपेलिं कल्पान्तरस्य ये मत्ते प्राणिविशेषे सर्वतो लोकयन् स्तंभमध्या त्रिगच्छन् मृगेन्द्र योर्मिश्र
रूप महो किमेतद् दिति मीमांसितवान् यतिशेषः नेव मलभयानकतन्त्र सिंहरूपमीमांसमानस्याग्रतोऽदृ
सिंहरूपो हरिः समनुस्थितः १९ भयानकत्वमेव दर्शयन् तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः प्रतप्तचामीकरवर्णा
निव पिङ्गानि चण्डानि लोचनानि यस्मिन् सटाः केसराः कं दवोमालिन्यरञ्जिः सटाकेसरैर्जृम्भितं सटोय

समत्वमेवपरितो विपद्यन्त्वस्मिन् तस्य मध्यादृनुनिर्जितानं नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो कि
मेतन्नृसिंहरूप १९ मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नरसिंहरूपसत्त्वभयानक प्रतप्तचा
मीकरचण्डलोचनस्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननं करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलत्क्षुरान्तजिह्वं भृ
कुटीमुखोल्बणं २० स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणं दिविस्पृश
त्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमं २१
मानं वयस्मिन् करालाः तेगादंष्ट्राय

स्मिन् करवालाच्चल्वङ्कः तद्वत् चञ्चला क्षुरान्तवत्तीक्ष्णाग्रा जिह्वा यस्मिन् भ्रुकुटीमुखेन मुखेनोल्ब
णं २० स्तब्धोर्ध्वौ उच्चौ शङ्कुवद्दृढौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवदद्भुते व्याते प्रसृते आस्यनासे यस्मि
न् हनुकपोलप्रान्तेन यो भेदो न विदारणेन भीषणं दिविस्पृशत् कायो यस्मिन् स्तब्धक्षमासः
अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला च ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं यस्मिन् तच्चतत्क्षम्यं अल्पमध्यमुदरं यस्मिन् २१

वक्षस्थलं।

भा.स. दंष्ट्राभृकुटिरौद्रैस्तन्नृहरेर्लोमभिः क्षुभितं व्याप्तं विष्वक् समन्ततः प्रसृतानां भुजानां सेनामनीकानि सन्तो माः तेषां
टी. शतानि यस्मिन् नखान्येवायुधानि यस्मिन् २२ दुरासदं प्राप्तुमशक्यं सर्वाणि चलिजानि चक्रादीनि
इतराणि वज्रादीनि तत्प्रवायुधप्रवेकाः श्रेष्ठा नमाः तैर्विद्राविता दैत्या दानवा येन तद्रूपमीक्ष्य समा
३४ लोचयन्नाह स इति नित्यं वेणेवान्वयः २३ नत्रा विभीवप्रयोजनं विमर्शपूर्वकेनेन समदैत्यस्य

दंष्ट्राभृगौरै चक्षुरिति तन्नृहरे विष्वक्स्फुरद्भुजानीकशतं नखायुधं २२ दुरासदं सर्वनिजे
तरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् २३ प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतो
नेन समुद्यतेन किं एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः २४ अ
लक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा न तद्धि चित्रं खलु सत्वधा

युद्धमाह सप्तभिः प्रायेण महामायाविना हरि मनि स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः २५
णा मेऽयमेव मृतो वधः मृत्युर्हेतुः स्मृतः विचितः तथाप्यनेन समुद्यतेन किं वित्यादित्येवं ब्रुवन्न न
भ्यपद्यत इत्यन्वयः २४ तदा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजसि पतितः सन् अलक्षितः अदृष्टोऽभूत् स
त्वधाम निर्मलप्रकाशे हरौ पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं न तद्धि चित्रं न भवति तत्र हेतुः योऽह ३४
रिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमः तु म्रहेण्यपिबत् तस्मिन् २५ विक्रमतं समन्तान्महरन्तं २६

34A

तस्मादुत्कलितः निःसृतः तदाऽमराः देवाः सर्वेधिष्ण्यपाः असाधुमन्यन्त हृतान्योकांसि स्थानानि ये
षां ते तद्भियाघनच्छदाः मेघान्तरिताः सन्तः २७ यद्यस्माद्धस्तात्स्वयंमुक्तः तेन च हरिं स्ववीर्याच्छं
कितं मन्यमानः खड्गचर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जत अभ्यपद्यतेत्यन्वयः २८ श्येनस्येव वेगो
यस्य तं शतचन्द्रवर्त्मभिः खड्गमार्गैः अच्छिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधश्चरन्तं अट्टहासमेवाह खरं

सतस्यहस्तोत्कलितस्तदासुरोविक्रीडतोयद्वदहिर्गरुत्मतः असाध्वमन्यन्तहृतौकसो
ऽमराघनच्छदाभारतसर्वधिष्ण्यपाः २७ तंमन्यमानोनिजवीर्यशंकितंयद्धस्तमुक्तोनृह
रिंमहासुरः पुनस्तमासज्जतखड्गचर्मणीप्रगृह्यवेगेनजितश्रमोमृधे २८ तंश्येनवेगं
शतचन्द्रवर्त्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधोहरिः कृत्वाट्टहासंखरमुत्स्वनोल्बणंनिमीलिताक्षं
जगृहेमहाजवः २९ विष्वक्स्फुरन्तंग्रहणातुरंहरिर्व्यालोयथाखुंकुलिशाक्षतत्वचं द्वार्यू
रुमापत्यददारलीलयानखैर्यथाहिंग

तीव्रं उल्बणेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरं तद्भयेन हरेः
तेजसा च निमीलिते अक्षिणी यस्य २९ ग्रहणे हृष्टातः व्यालो यथा आखुं मूषकं विदारणे हृष्टातः
ग्रहणातुरं भवति विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं निःसर्तुं ग्रहणेनातुरं विवशं ऊरुदेशमस्त्युक्तं तस्य मुक्तेना
कुलिशेनअक्षतात्वगपियस्य हरिसभायां द्वारि देहल्यां ऊरू उत्संगे निपात्य नखैर्नचायुधैर्नवा

ला१ २३

इत्येवमुक्त्वा तद्रूपमाह द्वाभ्यां संरंभेणाग्रः प्रेक्षणिकरालानि लोचनानि यस्य स्फुरज्ज्योत्कस्फाल
मा.स. वैर्विद्युद्भिः स्फटासिताः स्वतएव स्फुरणाः केसराः आननं च यस्य सः करेव द्विपहत्यया गजवधेन हरिः।
टी. सिंहोपमया एवंभूतस्यानुचरान् स्फुरद्विद्युन्नेत्राणान्वयः ३१ नखांकुरैन्यादितहृत्सरोरुहं युयस्तान्नदाहो।
३५ दृङ्नाघृष्यानियस्य सः तमनुपश्यायेषां तान् स्फन्यानपितन्स्तयानिनदृन्तर्धः ३२ इत्येवं वयमात्र
35

संरंभदुष्प्रेक्ष्यकरालनोचनो व्यात्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वया असृग्लवाक्तारुणकेसराननो
यथान्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ३१ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायु
धान् अहन्समस्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिर्दोर्दण्डयूथोनुपथान्सहस्रशः ३२ सटावधूताः
नै जलदाः परापतन् ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः अंभोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता
दिगिभा विचुक्रुशुः ३३ द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता शै
लाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ३४

इत्थं मद्रे रोटोपमाह द्वाभ्यां सटाभिरवधूताः प्रकंपिताः परापतन् व्यशीर्यन्त तस्य दृष्ट्या विमुष्टे
रोचिर्येषां तेतिरस्कृतप्रभाः अभवन्निति शेषः दिगिभा दिग्गजाः ३३ तत्सटाभिरुत्क्षिप्तानि वि
मानानि तैः संकुला व्याकुला सती प्रोत्सर्पत स्वस्थानात् प्रकर्षेणोदसर्पत ३४ ॥ ३५

35A

स्वभृत्यैश्वर्यमात्मश्रयं पितृमत्वाकौ तूरलेन नस्यासने उपविष्टं भयात्कोपि न बभाज नालेभे वनलक्षितो द्वैर
थः प्रतियोद्धा येन ३४ लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथाकरं तुः सद्देप्रहर्षस्य वेगेनोत्कलितानि
विकसितान्याननानि यासां ताः नृहरिं ववृषुः ३५ नाकिनां विमानावलिभिः सुरानकोमानकाः

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने संभृततेजसं विभुं अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचंडव
क्त्रं न बभाज कश्चन ३४ निशाम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे प्रहर्ष
वेगोत्कलिताननामुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ३५ तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं
दिदृक्षतीनां संकुलमासनाकिनां सुरानका दुंदुभयोथ जघ्निरे गंधर्वमुख्या ननृतुर्जगुः
स्त्रियः ३६ तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः
३७ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सरचारणाः यक्षाः किंपुरुषास्तात वेतालाः सिद्धकिन्नराः
ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः ३८ मूर्ध्नि बद्धांजलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसं ईडिरे नर
पदाः तेजोद्विरेवास्थिताः स्त्रियोप्सरसो ननृतुः ३६ ३९ गंधर्वाप्स शार्दूलं नातिदूरचराः पृथक्
रसश्च चारणास्त्रियः ३७ नरशार्दूलपुरुषोत्तम ब्रह्मादयोनुसिंहस्य संकथया कुलचेता।
सः अपारेवानलबनसमदसाक्षेकैः पृथक्पृथक् ४० ॥

भा॰म॰
टी॰
३६
36

अनेनाथ अनेन प्रसादयितुं न नोसि अनं तत्त्वेदेतुः दुरंतोः शक्तयो यस्य नवृतः विचित्राणि वीर्या
णि प्रभावा यस्य न किमर्थं पवित्राणि शोधकानि कर्माणि यस्य विचित्रवीर्यं तमेवाह विश्वस्येति
मेरुं यत्तेमम्यक् कुर्वंत एव मप्यव्ययात्मने अप्रमेयत्तनस्वरूपाय ॥ ५२ ॥ रुद्रास्तु तत्कोपकाला भिन्ना।
नाथ कोपाव मरईनिते प्रार्थयते महत्त्वगुणांतत्त्वकोपस्य कालः कोपायेगयात्मायुमित्याह अ
त्ययः अत्ययः अतः कोपानिवृत्त्या प्रह्लादमादिशीत्याह तत्सुतमिति यद्वा अकालेप्यंघके।
श्रीब्रह्मोवाच नतोस्म्यनंताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे। विश्वस्य सर्ग
स्थितिसंयमान् गुणैः स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥ ५२ ॥ श्रीरुद्र उवाच कोपकालो यु
गांतस्ते हतोयमसुरोल्पकः तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ५२ ॥ इंद्र उवाच
प्रत्यानीताः परमभवता त्रायता नः स्वभागाः दैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि
यो ः अस्मान् तस्य रक्षणार्थमिति चेत्तत्राह इदानीं कोपं त्यजेत्याह प्रत्यादीनयंः ॥ ५२ ॥ इंद्रस्तु नास्माकं हविर्भागा
दिलाभः पुरुषार्थः किंतु त्वत्परिचर्यैव भवता पुनरनेन संरंभेण स्वकार्यमेव साधितं तस्य च सिद्धत्वा
दुपसंहरेत् क्रोधमित्याशयेनाह हे परम नोस्मान् त्रायता रक्षता भवता स्वीया एव भागा दैत्यात् प्रत्याहृ।
ताः अंतर्यामिणस्ते वद्गृहभूतात् अस्मदीयहृदयकमलं त्वद्गृहमेवेतात्पर्यं तं भयदैत्येनग्र

ग्र

[illegible]

36A

नवैत्रैलोक्ये स्वर्गसाधनार्थमयमग्रुषमःइतिचेतत्राह कालयग्रुसमिति तेनत्वोहेतनागसिंह नरस्यसिंहस्य।
चाकाराभ्यामाविर्भूत ४२ अग्रुघयग्रुलनपः प्रवर्त्तनेनअस्माकमहानन्ग्रहः कृतइत्याहुः त्वंतोयदा
यपरसंध्यानलक्षणनपः परमत्वेहेतुः आत्मनः नवतेजः प्रभावरूपतेदेवाहुः येनतपसाआत्मा
विलीनमिदं विश्वमसजेमइहवानसितनअस्मत्कोदेत्येनविघलस्कुटितमसन हेगणपाल अग्रु
तागाँयंगहीतेनानेनवपुषापुनरपितपः कुरुतेत्यक्तत्वालवानसि नस्मिन्नेनमइस्तुतारस्मोकचन

कालयग्रुसं किंयदिदमहोनाथग्रुघग्रुघतंतेमुक्तिलेखांनदिवरुमतानारसिंहापेः किं ४३
अग्रुघयग्रुचुः त्वंनलपः परमसात्यग्रदासितेजोयेनेदमादिग्रुरुपात्मानमसजे तद्विग्रलग्रुम
मनुनाग्रुगणपालरक्षागृहीतवपुषापुनरन्वमस्या ४४ पितरउचुः आद्धानिनोपितृ
भुजेप्रमभनत्नृजेहंतानितीर्थसमयेपितिलांश्चमधुः नस्योदरावृणवविदीणिवपाथआञ्जुन
र्धपारस्याद्भुतघगः ४८ पितरस्त्वाद्धोद्धरणेनपरमो स्मेनमोनृहरयेविलयमगोमे ४५
पकीर्तितांश्चणमिति आद्धानिश्रद्धायुक्तानिपिण्डादीनिनोऽस्माकंपुत्रैर्दत्तानिप्रसभंबलात स्वयम
पिकृत्यभुञ्जे किंच तीर्थस्नानसमयेदत्तानितिलोदकमप्यपिवत् तानितस्योदरात् यच्छा
त आहृतवान् कथंभूतात्वविदीर्णावपापसानस्मात् वपाविदारणस्थानकृतपिण्डोद्धरणा

४५ ॥

भा. स.
टी.
37 ७५

योगसिद्धांगतिमणिमादिसिद्धिं नानानेकेदर्पयोग्यतं तस्मैतुभ्यंनेनत्वामनुह्रिय ४५ विद्यांपृथ
हृतनादिलहृताणां अनुराद्धांप्राप्तामासन्येषुद्दे ४६ रत्नानिफणामणीस्त्रियिनानिस्त्रीरत्नानिचउनमाःस्त्रि
यः यासांस्त्रीणांदत्तआनंदोयेन तस्येवोधनेपाटनेनेव आसांकदत्तआनंदोयेनेति ४७ नृसिंहे
नावलोकिताः सेतोमूर्द्धिवहंतजनत्योमनवः प्रोचुः मनवोवयंधर्मपालकाः परिभूताः सेतवोवा।

सिद्धाऊचुः योनोगतिंयोगसिद्धामसाधुरहार्षीद्योगतपोबलेन नानादर्पंतंनखैर्विददार
तस्मैतुभ्यंप्रणताःस्मोनृसिंह ४५ विद्याधराऊचुः विद्यांपृथक्धारणयानुराद्धांन्यषेध
दज्ञोबलवीर्यदृप्तः सयेनसंख्येपशुवद्धतस्तंमायानृसिंहंप्रणताःस्मनित्यं ४६ नागाऊचुः
येनपापेनरत्नानिस्त्रीरत्नानिहृतानिनः तद्वक्षःपाटनेनासांदत्तानंदनमोस्तुते ४७ मनव
ऊचुः मनवोवयंतवनिदेशकारिणोदितिजेनदेवपरिभूतसेतवः भवताखलःसउपसंहृ
णोऽस्मद्धर्ममर्यादायेषांतेअनुशाधिअनुशिक्षय तःप्रभोकरवामतेअनुशाधिकिंकरान्
प्रजापतयोपितदवलोकितःप्रोचुः हेपरेश नेत्वयाभिसृष्टाः प्रजेशावयंयेननिषिद्धाःसन्तः
प्रजानसृजामः सएषभिन्नवक्षोयस्यसः नुनिश्चितमृतःशेतेअतःपरंप्रजाः सृजामइतिहृष्ट
नमाहुः हेसत्वमूर्तेतवायमवतारोजगतांमंगलम ५० ॥

प्रजापतयऊचुः प्रजेशावयंतेपरेशाभि
सृष्टानयेनप्रजावैसृजामोनिषिद्धाः स
एषत्वयाभिन्नवक्षानुशेते जगन्मंगलं
सत्वमूर्तेवतारः ॥५०॥ मूलं

नेकिम १३५

37A

गंधर्वाश्रुपिनद्धलोकिनाः प्रोचुः हे विभो वयं ते त्वदीयाः नरानार्तकानास्येनृत्यगायकाश्चयेनस्त्वा।
धीनाः कृत्ताः कथंभूतेन वीर्यं वीर्यं बलसाक्तिः नाभ्यामोजः प्रभावोयस्य तेन इमां दशांप्राप्तिमुवि
नेमतदित्याहुः किमिति ४९ भवापवर्गसंसारनिवर्त्तकस्याश्रयणोहेतुः यद्यस्यानमायत्तोहृदि

गंधर्वाऊचुः वयंविभोतेनरत्नाख्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यबलौजसाकृताः समुपनीतो
भवताद्दशामिमांकिमुतत्पथस्य कुशलायकल्पते ५० चारणाऊचुः हरेत्वांघ्रिपंकजे
भवापवर्गमाश्रिताः यदेषसाधुहृच्छयस्त्वयासुरः समापिताः ५१ यक्षाऊचुः वयमनु
३ चरमुख्याः कर्मभिर्मनोज्ञैर्मलान्हिहृदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वं सत्वजनपरितापेन।
त्कृतेजानानतोनेनरहरउपनीताः पंचतांपंचविंश ५२ किंपुरुषाऊचुः वयंकिंपुरुषास्त्वं ५४
वं महापुरुषईश्वरः अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृताःसाधुभिर्यः। दि
भयजनकत्वेनशोनेतिष्ठतीति
नयासग्रणास्मरः त्वयासमापितः प्रेतेनीतः ५२ मनोज्ञैः कर्मभिः अनुचरेषुमुख्याः पंचतांमृत्युं
हे पंचविंशचतुर्विंशतितत्वनियामक ५३ किंपुरुषास्त्वांस्तोत्वके वयंववाकाइत्याहुः वयंकिं
पुरुषाः तुच्छप्राणिनः त्वनुमहानद्भुतप्रभावः पुरुषः तत्त्वयमहानदैत्यादनइतिकिंनवर्णयेनइत्या

पंचविंशतिस्तिलकाः श्रीमति ५४

भा०स० सत्रेषु यज्ञेषु येन यो हतः एतद्दिष्ट्या भङ्क्तुं कृतं ५५ अमुना दितिजेन विष्टिं निर्मूल्यं कर्म अनुकारिताः किंनरं कारि।

टी० ताः अतः हे नः विभवाय समृद्धये भव ५६ नोऽस्माकं भक्तानां शरणद आश्रयप्रद सर्वेषां लोकानां।

३८

38

वैतालिका ऊचुः सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे यस्ताम-
नैषीद्वशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथामयः ५५ किंनरा ऊचुः वयमीश किं-
नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो न-
रसिंह नाथ विभवाय नो भव ५६ विष्णुपार्षदा ऊचुः अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतं ते दृष्टं नः।
शरणद सर्वलोकशर्म सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः
५७ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ ॥

शर्म मंगलं येन तदद्भुतं तद्रूपं अद्यैव दृष्टं न तु पूर्वं विधिकरः किंकरः ५७ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे
भावार्थदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ८ श्रीनृसिंहाय नमः ॥० ३८

38A

नवमेतस्यामाभीत्याचोत्थितोसौबालकः कोपप्रसमयतस्तेलोतुमिंद्रमतिभीषणं १ उग्रोप्यत्रुग्रएवायंसवा
भक्तानान्तुकेसरी केसरीवसखपोतानामव्येषामुत्थविग्रहः २ इत्याद्याः गोभक्तानुकंपितामाद् एवमि
तिमसमिः एवंहरतपवस्थितानास्तुवतः सन्तुनामेरंभमग्रावेमायस्यते उपगन्ते नाशान्कुर्वन्त मद्देवनत
नारदउवाच एवंसरादयःसर्वेब्रह्मरुद्रपुरःसराः नोपेतमुग्राकन्मनुसंरंभसङ्रामद्दे १ सावा
क्ष्मीप्रेषितादेवैर्दृष्ट्वातन्महदद्भुतं अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकिता २ प्रह्लादंप्रेषया
मासब्रह्मावस्थितमंतिके तातप्रशामयोपेहिस्वपित्रेकुपितंप्रभुं ३ तथेतिशनैःराजन्महा
भागवतोर्भकः उपेत्यभुविकायेनननामविधृतांजलिः ४ स्वपादमूलेपतितंतमर्भकंविलो
क्यदेवः कृपयापरिप्लुतः उत्थाप्यतच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजंकालाहिवित्रस्तधियांकृताभयं ५ स
तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः तत्पादपद्मंहृदिनिर्वृतोदधौ हृष्यत्त
नुःक्लिन्नहृदश्रुलोचनः
पंहृष्टचरोक्किलासतीतंनोपयायनेपजगाम प्रहुतत्वेदेतः प्रहृष्टेति २
उपेहिदृष्टवाक्यं २ ४ कालपतारिः तस्मात् विस्मला धीर्येषां तेषां कृतं अभयं येन ततः ५ तस्य कर
स्पर्शेनधुतं निरस्तमखिलमशुभं यस्य सपदि तत्क्षणमेवाभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परमात्मदर्शनं यस्य
सतान्येवसमनिर्वृतः सन्नहृदिदधौ हृष्यंती रोमाणि यस्य क्लिन्नमार्द्रं हृद्यस्य प्रवृत्तानि लोचने यो

यदि स पंचपूरुषाः स्थिताः यस्योसा यनलेनेयर्थः ४

भा.स्क.
टी.
३९
39

समाहितत्वमेवाह तन्न्यस्तेति तन्न्यस्तं हृदयमीक्षणं च येनेति ७ तस्मिन्निविष्टमनसेप्सितन्कथामुतरस्तुत्ये प्र
ह्लादः सोऽपि सत्वैश्चित्तवृत्तिभिराराधितावदात्मनो भगवतस्तत्त्वावनधिकारमिवाशंक्याधिका
रिसंभावयन्नाह ब्रह्मादय इति एवं भूतैः मुनयः मननशीलाः सिद्धा ज्ञानिनोऽपि कथंभूताः सत्त्वएवै
कस्मिंस्तानो विस्तारो येषां सा मतिर्येषां तथाविधा अपि वचसां प्रवाहैरपि तथा बहुभिर्वहस्यमाणै
र्गुणैरपि समाराधयितुं न पिप्रुः न पूरणाः न समर्था इत्यर्थः स हरिः मे कथं तोष्टुमर्हतीति तत्र हेतुः

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ७ प्रह्लाद उ
वाच ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः नाराधितुं पुरु
गुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ८ मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्ते
जःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्गजयू
थपाय ९

उग्राद्धेतोरग्रमात्रजातिर्यस्य एवं हरितोषणे स्वस्यायोग्यतामाशंक्य योग्यता सैव
भवतीति ८ मन्य इति द्वाभ्यां अभिजनः सत्कुले जन्म रूपं सौन्दर्यं श्रुतं पाण्डित्यं ओजः इन्द्रियनैपुण्यं
तेजः कान्तिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगोऽष्टांगः एतेषु नाद्यो द्वादशापि गुणाः
परस्पुंसः आराधनाय न भवन्ति हि यतः केवलया भक्त्यैव स तु गजेन्द्राय प्रसन्नोऽभवत् ९ ॥ ३९

39A

ष्यभक्त्यैव केवलया हरेः तोषः संभवतीत्युक्तं इदानीं भक्तिं विनान्यत् किंचित् तत्तोषहेतुर्नेत्याह विप्रादिति
द्वौ षट्का यथा नारदयोर्द्विषड्द्वादशगुणैर्युक्तात् विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये यद्वा सनत्सुजातोक्ता द्वादशाथ
गणा द्विषड्गुणाः ते उक्ताः धर्मश्च सत्यं च दमः श्रुतं च ह्यमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया यज्ञश्च दानं च धृ-
तिः शमश्च महाव्रतानि द्वादश ब्राह्मणस्येति कथंभूताद् अरविंदनाभस्य पादारविंदाद्विमुखात् कथंभूतं श्व-
पचं तस्मिन्नरविंदनाभे अर्पितानि मनआदीनि येन तं ईहितं कर्म अर्थो धनं ईहा वा येन सः एवंभूतः श्वपचः सर्वं कु-
लं पुनाति भूरिमानो गर्वो यस्य स तु विप्रः आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्यैते गुणाः

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठं मन्ये तदर्पितमनोवचने-
हितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ९ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनाद-
विदुषः करुणो वृणीते यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः १०

गर्वायैव भवंति न तु शुद्धये यतो हरिं न स्तौतीति भावः ९ तर्हि किं पूजार्पणेन संमानेन प्राकृत इव भगवानपे-
क्षते नेत्याह नैवेति अयं प्रभुरीश्वरः अविदुषोऽल्पकाज्जनात् मानं स्वपूजामात्मनोऽर्थे न वृणीते नेच्छति य-
तो निजलाभेनैव पूर्णः तर्हि किं पूजा न कर्तव्येत्याह करुणः कृपालुः अतो वृणीत एव ननु तर्हि यद्य-
दिति यद्यन्मानं यद्यत् यस्मात् यद्येन यत्नाद्धि भगवते मानं विदधीत तद्देवात्मने भवतीति नान्यत् यथा मु-

भा॰ स॰ यस्मादेवं भगवान्नीचस्यैवानुगृह्णाति तस्मादहं नीचोपि विगतविक्लवः गतशंकः सन् ईश्वरस्य महि महिमा
टी॰ नं सर्वप्रयत्नेन स्वमनीषानुसारेणानुवर्णयामि अजानन्नपि स्तुतिं करोमीत्याह येनैव महिम्नानु
७॰ वर्णितेनाविद्यया संसारमनुप्रविष्टः पुमान् पूर्येत शुद्ध्येत ननु हरिमनुस्मरतया शोधकस्याभावादि
त्यर्थः १२ नन्वेवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्य इदानीं तं स्तुवन् कोपोपसंहारं प्रार्थयते सर्वे ह्री

40

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषं नी
चोजयागुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूर्येत येन हि पुमाननुवर्णितेन १२ स
र्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः
क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः १३

तिष्ठाभ्यां भोईश अमी उद्विजन्तो बिभ्यतः सर्वे ब्रह्मादयः सत्वमूर्तेः तव विधिकराः त्वन्नियोगक
र्तारो भक्ता एव नान्ये न तु वयमसुरा इव वैरभावेन न तु ते भक्ताः किन्तु अद्धैव तव रुचिरैरवतारैः विक्री
डितं क्रीडनं अस्य विश्वस्य क्षेमादिप्रयोजनाय न तु भयोत्पादनाय १३ ॥ ० ४२

40A

ततस्मादेषांभयपरिहाराययमन्युयच्छउपसंहरस्वदेवेथ मयंमन्युः सचासुरः साधूनांसंतेमार्थमपहतः अतः
परंक्रोधेनकार्याभावान्नियच्छ ननुत्वेषांवधेनसाधुः किमोदतेनत्याह वृश्चिकादेःपरोपद्रवकारि
णोःस्वरूपएवजालयादतावधेनतसैवनदुःखजातइतिसाधुरपिमोदतेव तर्हिबहूनांसुखायवहत्वाद
प्रक्रोधंनत्यजामीतिचेत्तत्राह लोकाश्चनिर्वृतिमिताः प्राप्ताः संतः प्रतियंति क्रोधोपसंहारंप्रतीक्षंते न

तद्यच्छमन्युमसुरश्चहतस्त्वयाद्यमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या लोकाश्च
निर्वृतिमिताः प्रतियंतिसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाः स्मरंति १४ नाहं
बिभेम्यजिततेतिभयानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात ॥

हिंजनानांपुनर्भयाभावायमन्युंधारयामीतिचेत्तत्राह रूपमिति विभयायभयनिवृत्त्यैएतद्रूपस्मर
णादेवभयनिवृत्तेर्नेममन्युधारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः १४ त्वंचेद्बिभेषितर्हित्यजामीतिचेत्तत्राह ना
हमिति भोअजितेतिते‍ऽस्मात्रूपात् अहंनबिभेमिकथंभूतात् आस्यंचजिह्वाचअर्कसदृशानेत्रा
णिच भ्रुकुटीनांरभसमुग्राटोपश्च उग्रादंष्ट्राश्चएतान्यतिभयानकानियस्मिन्तस्मात् ॥ ०

भा॰स॰ अंत्रमध्यः स्वजोयस्मिन्नत्र अंत्रस्त्रकृतमस्मात् ततजाक्रः केसरायस्मिन् शंकुवड्नतनोल्लेखोकार्णो
टी॰ यस्मिन् तन्त्रतन्त्रतस्मात् निर्ह्रादनभीतादिपिभायस्मात् अर्शीनमिंदनीत्वीभिंहीनिनानिनस्वाग्रा
८१ णियालिन एवंभूतादपितेत्रुपादंदनविमेमि १५ मदडुयल्लत्वत्यदलीत्याह त्रलोस्मीति दुःसंहया
41 दुःग्रंसमारचक्रेकदंनदुःखेनस्मादंदत्रलोस्मि तत्रचग्रमनोहिंसाणांमध्येस्वकर्मभिर्वद्धः सुन्यणी
तः सन्ननितिमास्मि देहरूपणावत्सल देउशानम करान्नुलंबीतः सन् अपवर्गभूतशरणेनवाञ्छिक

अंत्रस्त्रजः ततजकेसरशंकुकार्णनिर्ह्रादभीनयिपिभादगिभिन्नाग्राग्रात् १५ त्रलोस्म्यहंकृप
णवत्सलदुःसहोग्रंसमारचक्रकदनाकृष्टनाप्रणीतः वद्धः स्वकर्मभिरुशानमतेंशिम्लप्रीतो
पवर्गमशरणाहृयमेकदातु १८ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निनासकलयो
निषुदह्यमानः दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्धियोहंभूमन्नभ्रमामिवदमेतवदास्ययोग्य १०

मंत्रप्रतिहृयमेमामाहाय्यपलि १९ तस्येषतिमन्मीतिरितिचेत् नहिंतानायोनिषुक्लिश्यमानस्या
समर्पितस्य, त्यानाभावात् नमेवतदुपदिशतिप्राथ्ययते यस्मात्प्रिययेरप्रिययेश्चययासंख्येनवियोगसंयोगाभ्याजन्म
यस्यतेनशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानोस्मि दुःखस्यप्रतीकारः कार्यइतिचेत्तत्राह दुःखस्यौष
धप्रतीकारः तदपिदुःखमेवएवमपित्रतद्धियादेहाद्यभिमानेनमुह्यामि अतः भूमन् विभोमेतवदास्य

५

वि

41A

नत्वहमस्य योगेन यत्कृतमस्य पितरं देवतायध्वतां नो यद्वोऽत्र कथनानां दुःखानां कृतः परिहारः तत्राह सोऽहमित्यादि मतः स
न भो नृसिंह तव लीलाकथाप्रवृत्ताननु गुणानि महादुःखानि जसा तितनिर्मितान्यमि न गणयिष्यामी ।
त्वर्थः तत्र हेतुः गुणैः रागादिभिर्विमोचितमुक्तः सन् तत्कृतः तेषु प्रसङ्गमेवाप्ययो ये षामकामानां तत्प्रवृत्ते
सालानिनः तैः संगोपयामि ममसोहकथंभूतस्य कथालयाह प्रियस्येत्यादि कुतोजाताः विरिञ्च्यनगी
तानतस्य शद्दाय प्रवृत्ताः तथा च वाच्यर्वर्त्तो स्मृतिः देवादेवप्रज्ञापतिमनुवाचेत्यादिराक्षसे प्रवृत्तस्य
भवत्वदनुग्रहत्वात् मत्संगः ततो वीतरागता स्यात् भगवद्गुणानुवर्णनेन तन्नष्टदुःखानामभिभवः स्यादिति वा

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिञ्चिगीताः । अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन्
गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः १८ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्य चा
गदमुदन्वति मज्जतो नौ

न्वर्थः १८ ननु दुःखितस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं मद्दुःखेत्यादि
नात्रत्राह बालस्येति भो नृसिंह नमस्यतस्य निवृत्तिः दुःखप्रतीकारः इह लोके योजनसाहाय्यः सत्त्वयो
पेक्षितानां नावदेवत्ताणमात्रमेव न त्वात्यन्तिकः तदेवाह बालस्य पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतः ता
भ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् क्वचिदन्तौ तन्नोदिष्टुताभ्यामेव तद्दुःखदर्शनाच्च न चार्तस्य रोगि
णः अगदमौषधं शरणं कुतोऽप्योषधे सत्यप्यनुदर्शनात् न च उदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तथा सहम

स्कं ७ ॥ [illegible]

भा·व·
टी·
४२

अथैवं वक्ता कायायेन नमस्यन्त्यनिविधिर्यं रुद्राद्वन्द्विसिद्धः सत्वडुपेहितानां किंमुजसेष्टः अयि।
तनेहृत्व यद्वायमावदिद्यनिविधिरिष्टः स किमजन्मा नैवाजसेत्यादियोज्य वालसेत्यादिस्वैव
देवयोज्य १९ ननु क्वचित् कुत्रचित् केनचित् कदाचित् कश्चिद्दृत्तकोपि दृष्टपनपवेत्याशंक्य नन्वाचित
दूरेणत्वमेवारतक ईश्वरीकृत्यतसेवसर्वात्मतामाह यस्मिन्निति अपरोक्षवाचीनः पिशाचैः प

नमस्यन्त्यनिविधिर्यं रुद्राद्याजसेष्टमावह्निभोनतुभूतानां त्वडुपेहितानां १९ यस्मि
न्नयतेयहिंचयस्ययस्माद्येसेयथावेडनयस्त्वपरः परोवा भाव कोतिवि
करोतिष्टखकृत्स्वभावः सचोदितसत्दखिलभवतः स्वरूपः २० ॥

रोचनस्यादिर्भावः कर्तातनत्काकेयत्रत्करोतिनिस्त्वं भवतपवस्वरूपं ननष्टयक्त यस्मिन्।
पिकरणेयतोनिमित्तात् यद्दियत्कालेयेनकर्णेन देव कुर्वाणसेवोदितस्यपस्यमवधियद्यस्मा।
त् २० अपादानात् यसेसप्रदानायथदीप्सितनमयः कैनैतेवेसमवविभक्त्यर्थाः यथापनम
कारोणति क्रियाविशेषणभूतानाममव्ययानामर्थएष्टकृत्स्वभावः सत्वादिप्रकृतिः करोति उत्ता

42A यूनोनुस्मरत्तत्क स्याभावात् संसारित्वान्नित्यमुक्तपुरुषस्त्वमेवमोचयिता गानंरहेति प्रार्थयते मायेतिद्वा
भ्यां नत्वास्य पुंसः त्वमतेनैतत्ताद्रूपेणात्र त्वदनुग्रहेण मनः प्रधानलिंगं मायासृजति कथंभूता कालेनचो।
दिता तोभिताः गुणायस्याः कथंभूतंमनः कर्ममयं कर्मबहुलं वलीयः दुर्जयं छंदोमयं वेदोक्तकर्मप्र
त्रिव धानंच अजयार्पितस्याविद्ययार्पिताः षोडशाराअराविकारायस्मिन् यदेवंभूतंसंसारचक्रं।

मायामनः सृजति कर्ममयं वलीयः कालेन चोदित गुणानुमतेन पुंसः छंदोमयं यद
जयार्पितषोडशारं संसारचक्रमज कोतितरेत्त्वदन्यः २१ सत्वंहिनित्यविजितात्मगु
णः स्वधाम्ना कालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः चक्रेविसृष्टमजयेश्वरषोडशारे।
निष्पीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नं २२ ५५

त्वकंसंसारः तत्कोतितरेत् कोपिन त्वदन्यः त्वत्तः पृथक्स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः २१ ननु ममापि। ७
मायामेवप्रधानं कर्तृत्वाद्यविशेषात्तुल्यत्वं नः कोविशेषः इत्यत आह सइति स्वधाम्ना चित्स्वरूपेणनित्य
विजिता आत्मनो बुद्धेर्गुणा नायद्राहृषोयेन सहित्वं यतः कालः मायाप्रेरकः अतएव वशीकृताविः
सृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां साधनानां शक्तयोयेन अतस्त्वं तद्वद्विनिपीड्यमानं मां उपकर्षस्व समीपंन

भा.श. नतु लोकयात्रा तानं भोगानभुंक्त्वापि ग्रंथानामिदं रम्यामिकिंमितिं संसारादुद्विजसे नवाह इष्टाइनिश्रिभिः
टी. स्त्रियः संपदः विभवउद्भवः आयुः राट्योः इष्टाः कान्ताकान्तरच्छन्नमनके नदेवाह स्मितान्तिनकोपहासविद्धा
नभ्रूभंगाभावेनाविध्वस्ताः सचलत्वाद्विरताः २२ यस्मादेवं तस्मात् आशीविषः भोगानत्रः तन्त्रिपाकच
८२ विहाय नइ इंद्रियंइंद्रियेभोग्य स्वयंप्रलोभोगासृभिव्याप्य किमपिनेच्छामि नेकालानलनाउत्कविक्रमेणाविः
43 तलिता विध्वसमाना तामादीनपि २४ किंवर्तमानकालेपितेभोगाहाइत्याह कुर्वेति स्फातिः स्ववणा
नै इष्टामयादिविविभोक्तिंप्सियफनामायुः स्त्रियो विभवइच्छतिथान्तनोयं येसमत्पितः कुपित।
हासविजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेनलक्षितताः मतस्तेनिरस्ताः २३ तस्मादमूस्तृभ्रूतामदमाशीविषो
नआयुः स्त्रियविभवमेत्रियमाविरिच्यान् नेच्छामि नेविलसितोत्कविक्रमेणकालानल।
नोपनयमाविजृम्भमपाश्वं २४ कुत्राशीविषः स्फातिस्तुवो मृणालिनपाः केदकलेवरमशोषं।
रुजोविकारः विविंधितेनतुजनोयदपीतिविहायकामान् लमपुलवेः शामयनउद्यपेः २५
नेदवस्त्रावियासतताः मृणालिकावत्मिथ्याधृतानाम् आशीविषः कम्प्रोधाणोरुजायोगाणां शिरोरुद्र
वस्त्यानेकच्वेदकलेवरं एवंचेत्सर्वोपिजनाः किंनविरज्यतेतत्राह यद्यपि यद्यपिइतिएवंविहायनेऽ
जनस्तथापिनोनिविंधितेनविरक्तोनभवति कुतः कामपवानलः तमधुलेपः शाकलवेः दुःसाध्येयपि। ८२
शामयनकमागिरामनव्यग्रमनिर्वेदस्यवकाशोनालीत्यर्थः यद्वा स्वविन्नामायाचेष्टितमितिभावः २५

43A

नोहिलोकं यत्निर्विन्नोमि प्रनेष्टेपि मयि पत्नुनयानन्तकपैर्येवेन्याशयेनाह क्वेति रजोमेव प्रभवोजन्मयत्प्रमः

समयानन्ताकुलविशेषणानेमाधिकं यस्मिन् तस्मिन् वृष्णागाकुलेजातोहं क्व चतत्वाउकपरोतामेवा

ह प्रमादीनोस्मिन्सन्निवेदापितः सपद्मववस्सकलसंतापहरः प्रमादः पुरुषार्थेरूपो मे शिरस्यर्पितइति

यत एतान्तकपयेनितवो ॥ १९ न चत्वयीरमतिविचित्रमित्याह नैषेति एतत्क्षमारत्यउनमास्प्रयमस्वेतो।

नीवरनेषापपावरमतिः जन्तोः प्राकृतस्यसयथानथाभवेनानैवस्मात् प्रवेहेतुः जगतम्रात्मनः स्वहर

क्वाहं रजुः प्रभवर्हेयान मोधिके स्मिन् जातः स्वरेनाकुलेकृतनवाउकपा नत्रस्माणोनन्तुभवस्यनैवे।

मोयायन्मेपितः शिरसिपद्मकरः प्रसादः १९ नैषापावरमतिर्भवतोन तुस्मान्तेनोपयान्तस्वहदे

जगतस्तस्यापि संसेवयान्सरतपोरिवेनप्रसादः सेवानुरूपमुदयोनपरावुरत्व २० एवनेनलिप।

१ तितेप्रभवादिकृपकामाभिकाममत्रुयः प्रतन्यस्मात् कृत्वाममसारन्तवर्षिणाभावनुरहीनः सो।

स नहिसर्वेवमत्मस्मारएककरूपस्यकिं नस्मानयाह संसेवयानवप्रसादोभवति न च वसेवानुरूपेतन

रिक्त्वानुमारेणायमीदीनामुद्यो भवति एवमत्यापि वेषम्याभावेह्यानः स्वरनतेयासेवकस्येवस्य

त्यानुसारेणाफलंददाति न च विषममसद्भन न च पापावरत्वमत्रकारणमितिनिरोधः २० एतच्चत्वदृत्यक्रप

यामयाप्राप्तमिति त्वद्दत्यापस्वेमवप्राप्तमयेन्यायापेनाह एवमिति यथात्वयानुकंपितोस्मि एवनारटा

नात्ममात्मकृत्वाएवमनुगृहीतः सोहंकथंत्वत्तोमेवाविसृजामि कथंभूतानुगृहीतोस्मि प्रभवप

भा·म· टी· ४४

नचेदंत्वयामरत्वप्राप्त्यर्थंकृतंकिंत्वन्यार्थमित्याह मोघंनेत येनत्वागारक्ततामिमांरंत्वमुख्यत्वस्यमात्मित्व
वेधस्य तदुभयस्वभृत्यमृषिवाक्यमृतविधानंविधानमित्यहमन्येकुतः यद्यस्मिन् प्रसत्तंप्रपुत्रके
विधित्सुः ईक्ष्वाकुरुप्रावोचत् किमदपरोमध्यानिरिक्तकृदीश्वरोसिनतदित्वामित्यनीश्वरवत् नवा
कथिरोदरामीति यदनन्तरस्यमेवार्थः यद्यदावोचत तदामन्यागारत्ताणामितिवान्वयः प

मत्वागारत्ताणामनंनपितुर्वधस्यमन्येसभृत्यमृषिवाक्यमनंविधानं ए
इक्ष्वाकुरुप्यदवोचदसहिष्णुरित्वामीश्वरोमदपरोवनकदरामि ४६
एकस्त्वमेवजगदेनदमुष्यपत्वमस्यनयोः स्थितिवमस्यसिमध्यतश्च ॥
ग

तत्त्वसत्यंविधानंनिजभृत्यभाषितमित्येवंवद्रूपाव्याख्यानं ४६ नचेदंपतयानेनारक्ताणां सत्य-
मनचत्वयिस्वाभाविकं किंतुमाययागुणोपाधिकंसर्वामकेत्वयिस्वनस्तदयोगादित्याह एकर
ति एतत्जगत त्वमेवैकः यद्यतः प्रसमष्टावेतेच स्थयावस्यसि विरामकरोषिसन् माचतया
कारणत्वेनावधित्वेनचवर्तसेइत्यर्थः प्रतोमध्यतश्चत्वमेव ॥ ० ॥

44A

कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिरित्यत आह निजमायया गुणमय्या त्रिगुणात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्गुणैर्हेतुना
भूतैर्नानेव रतकदृश्यं तेनैव च सर्वमिति प्रतीतः तदुक्तं स्कंधोपक्रमे निर्गुणोपि ह्यजोव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः
स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गत इत्यादिना ३ ननु यद्येतज्जगद्रूपमेव तर्हि जगतो वैषम्याणामम
वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह त्वं वै त्वमेव इदं सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत् ततस्त्वत्तः पृथक्भवास्त
ततोऽन्यः स्वाद्यनयोः पृथगवस्थानात् यद्यस्मादेवं ततो यस्यात्मीयोयं परमिति यावद्बुद्धिः सा व्यपार्था मा

स्रष्टा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैस्तव विभावितस्तदनुप्रविष्टः ३. त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्त
तोन्यो माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वोः

येव कार्यकारणाभेदं दृष्टान्तेन साधयति यद्यत इति यस्य जन्मर्द्धितं प्रकाशश्च
स्थितिर्निधनं स्थितिश्च तद्वै तदेव अष्टिर्बीजकारणं तरुः कार्यं तयोर्यथा वस्तुकालमात्रत्वं अयमर्थः काल
२ शब्देन बीजत्वावस्थाधारणगुणयोगाद्वृक्षः वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मं तत्र तयोर्यथाऽष्टिस्थानीयबीजमा
त्रत्वेन तरोश्च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वं एवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवे
ति तथा च परमार्थसूत्रे तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति श्रुतिश्च वाचारंभणं विकारो ना
मधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ३१ ॥

भा॰स॰ तत्रतावदंतेऽप्यगवस्थानं दर्शयति यस्मिन्निति इदं जगत् आत्मन्यात्मनैवात्मनि निलीयस्वस्वापमेवानु
टी॰ भवन्निष्क्रियः सन् प्रलयोदकमध्ये शयनं करोषि नहि किंचिद्वस्येव ममापि तमो हि निद्राणि निद्रालीनं हि
नहि योगपथेन बहिर्दृग्निमीलनमात्रेण निद्रा च्युतत्याह योगेन मीलितदृग्वीर्येन आत्मना स्वसुखप्रकाशेन।
४५ निर्यीनानिद्रायेन यस्तुरीयः प्रवस्थात्रयातिरिक्तः स्वरूपेण स्थितस्त्वं न तु स्वप्नः इवात्मनात्तमोऽपिहितेन योजा।
वसिव पश्यसि न जातेन स्वप्नयोरिव गुणान विषयान्निषेव्यत्यर्थः १९ इदानीं कारणात्मनावस्थानं दावपि दृश्यग

यस्येदमात्मनि जगल्लयतोयमध्ये शेषेऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः यो
गेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युंक्षे २०
तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढं अं
भस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जं २१

वस्थानं दर्शयन्नवस्थानत्रयं त्वमेवेत्येतत्प्रपंचयति चतुर्भिः यस्त्वमशेषाः तस्यैव ते इदं जगद्रूप स्वरूपं
नाभ्यास यतस्त्वमध्यतो विस्मा कथंभूतस्य निजया कालशक्त्या संचोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्वादयो
येन स्वरूपत्वेन तेनैवान्तः अनंतशयनात् शेषपर्यंकात् विरमत्समाधिर्यस्य तस्य नाभेः सकाशादे
कार्णवोदके महाब्जं लोकपद्मं अभूत् आत्मनि लयेऽवगतं स्वकर्णिकान् सूक्ष्माद्वटबीजात्मा ४५

45A

तदेवंकारणत्वेनानुगतः सन्नन्यथात्वस्थलमेववर्तमानस्तु तं एतदेवस्पष्टमन्वयस्य ब्रह्मणो नभेवनस्फुरयितुं तत्र
सप्राक्तनीनवस्थामाह तस्मिन्नम्भसि भवो यस्य सः कविर्ब्रह्मा अतः पश्यादन्यदपश्यन् बीजमुपादानका
रणभूतं त्वां स्वस्मिन् व्याप्तं सन्तमपि नाविदत् पृष्टं चैतत् उत्पन्नोऽङ्कुरे जाते सति बीजं न दृश्यते कारण
रूपकुकथ्यनामप्रमाण्यरूपेण १४ भवदुपासनतया तु स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह स त्विति पराहृन्या

तत्संभवः कविरतोन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य नाविन्ददब्दशतमप्सु निम
ज्जमानो जातेऽङ्कुरे कथमु होपलभेत बीजं १४ स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आश्रितोऽब्जं कालेन तीव्र
तपसा परिशुद्धभावः त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श १५
एवंसहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासाद्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं मायामयं सदुपलक्षितसन्नि
वेशं दृष्ट्वा महापुरुषमापमुदं विरिञ्चिः १६ तस्मै भवानहयशिरस्तनुवं च बिभ्रद्वेदद्रुहावति

त्रमाश्रितः सन् तैस्त्रिगुणात्मकमायया नमनेन सत्त्वात्वरूपेण लोपायोगान्न बलौ मधुकैटभाख्यौ
यादर्शनमुक्तं १७ इत्यालेनवदष्टाकृतार्थो भवदित्याह एवमनेन प्रकारेण सहस्रपरिमितानि या
नि वदनादीनि तैर्लक्षं समग्रं मायामयं मायाप्रधानं सतां प्रपञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना
यस्य १८ तदा च सम्भवान् सस्यानुग्रहकृन्नवानित्याह तस्मै इति हयग्रीवमूर्तिं बिभ्रत् सत्त्वमात्मरूपेण

भा॰ स॰ नसैस्कृतिगुणानुसमर्पितवान् तत्रहेतुः सत्वमिति २० एकत्वमेवेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः यदुक्तंप
टी॰ तयानेनरहणानहिंपतत्वुपस्य सत्वोपाधिकोनतुस्वतइति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावय।
सिपालयसि हंसि हिनस्सि जगत्प्रतीपान् कलौनतत्र कोपि घनसत्वाल्लोकेन्नोः भवः यत्रत्रिष्वपिचयुगेष्वावि
५८ र्भावात् सएवंभूतस्त्वंत्रियुगइतिप्रसिद्धः ३८ ततस्त्वंभगवन्सत्वंनिरूप्य स्वस्यचनाहिंवारयस्व

इत्थानयक्कृतिगुणानामनुरजस्तमस्युसत्वंतत्वमिपतमांनतुमामन्नेति २७ इत्थंनृतिर्यगृषि।
देवझषावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् धर्मंमहापुरुषपासियुगानुवृत्तं
छन्नः कलौयदभवस्त्रियुगोथसत्वं ३८ नैतन्मनस्तवकथासुविकुण्ठनाथसंप्रीयतेदु
रितदुष्टमसाधुतीव्रं कामातुरंहर्षशोकभयैषणार्तंतस्मिन्कथंतवगतिंविमृशामिदी।
नः ३९ जिह्वैकतोच्युतविकर्षतिमावितृप्ताशिश्नोन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् घ्राणोन्यत

नांनिवेदयन्नाययते नैतदिति त्रिभिः प्रसाधुवेरि श्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न त्न्योगेहपतिंलुनन्ति ४०
मृत्वेनतीव्रं दुर्दरं हर्षशोकभयैषणार्तं येन तन्नादुःखितमपितत्कथासुनसंप्रीयते तस्मिन्नेवंभूते।
मनसि सति कथंतव तत्त्वंविचारयामि ३९ किंच जिह्वाप्रवितृप्तासती भोग्यवस्तुन मायाय्यतोमधु
रादिरसः ततः प्राकर्षति उदरंतत्तथोसंतनमसयपव यत्किंचिदाहारमात्रंप्रति चपलादृक्कुचक्षुः कंस

पाठि: कैश्चित्त्वगुदरमिति पठ्यते ४०

५९

45A

न केवलमहमेवैकः एवं कष्टां दशामापन्नः किं तु महाजनोऽप्येवमेव क्लिश्यतीति अतः सर्वजनं पालयेति भा
वेनाह एवमिति भवः संसार एव वैतरणी यमनदी तस्याम् अन्योन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्यो भीतं स्व
कीयपरकीयविग्रहे यथायथं वैरमैत्रं च यस्य एवंभूतं जनं पश्यन् त्वं हे पारचर वैतरण्याः पारस्थित नित्यमु
क्त हन्तेति अहो कष्टमित्येवमनुकम्पया पीपृहि वैतरणीमुत्तार्य पालय एकेन मया कथं सर्वो जनस्तार्य।

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यामन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतं पश्यन् जनं स्वपरविग्रहवै
रमैत्रं हन्तेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ४१ को न्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन् प्रयास उत्तारणेऽस्य
भवसंभवलोपहेतोः मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ४२

णीयं इति चेत्तत्राह को न्विति कोऽनु ते अत्र सर्वजनोत्तारणे प्रयासः न कोऽपि कुतः अस्य विश्वस्य भव
संभवलोपानां जन्मस्थितिसंहाराणां हेतोः किमेतत् दुष्करमिति भावः उचितं चैतदित्याह मूढेष्विति
नेत्वा वदीयोऽनाथयिष्यामि इत्यनुग्रहं मा कृथा इति चेत्तत्राह न वयं प्रियजनाः भक्ताः ताननुसेव
मानानां नोऽस्माकं तेन उत्तारणेन किं कोऽतिप्रयासः सुलालकाहेः को न्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयया।
सः प्रह्लादस्यानुपमस्य मियानराणां मीसो नमस्कारं कोटेपनीयमाया ४२ ॥

भा. स. वत्समहाहृतेनोनावतारयिष्याम्येनैव कृतार्थः स्याः किमनेन निर्वेदेनेत्यत आह नैवेति हे पर सर्वोत्तम त्वद्वी
टी. र्यगायनमेवमहामृतं तस्मिन्मग्नचित्तं यस्य सोऽहं भववैतरण्याः नैवोद्विजे किंतु विमूढाननुशोचामि तानेवा
८० वाह ततो महामृतात् विमुखेन चेतसा येषां श्रमुन इंद्रियार्थनिमित्तं यन्मायासुखं तदर्थं भरं कुर्वतो वा विमूढान्
47 इतः ४३ ननु तावन्मुक्तिकारणं मौनं तत्तु मुनयः उपदिशंतीति चेत्तत्राह प्रायेणेति न विमुमुक्षु
विमुक्तिं नेच्छामि नह्यन्येकमपि प्रार्थयामास किमिति निविभासीति चेद तत्राह त्वत्तोन्यमस्य जो

नैवोद्विजे पर दुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः शोचे ततो विमुखचेतस इंद्रि
यार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ४३ प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरंति
विजने न परार्थनिष्ठाः नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये
४४ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयोरिव दुःखदुःखं तृप्यंति नेह कृपणा ब
तमहापरामनयच्छामि ४४ न चैतेषां सम्भोगादिना सुखं विनैव न ╲ हुदुःखभाजः कंडूतिवन्मनसि
कृपणाः तत्राह यदिति करयोः कंडूयनेन सवेष्टनं नैव दुःखं मनु दुःखं यस्मिन् नहि दुःखान्वेदं वन्
तानि विषयसुखान्यनंतराह कृपणाः बहुदुःखभाजोऽपि गृहमेधिसुखेन तृप्यंति अलमिति न मन्यंते
कंडूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात् ननु केचित् कंडूतिं सहन्ते कामं चेत्तत्राह त्वत्प्रसादात्कश्चिद्धीर एव

47A

ननु मौनादिभिर्मोक्षसाधनैः सुलभैव तेषामपि भक्तिस्तत्राह मौनेति हे पुरुष एते नवो मिता ये मौनादयः
स्वर्गापवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः तेन तु प्रायशः अजितेन्द्रियाणां मिथ्याभोगा
य अर्थार्थं विक्रीणतां वार्ताः जीवनोपाया भवन्तीति दाम्भिकानां वार्ता न भवन्ति वा न वारम्भस्यानि
ष्फलत्वात् ४६ तस्मात्त्वद्भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह रूपे इति त्रिभिः बीजा
ङ्कुराविव प्रवाहापन्ने इमे सदसती कार्यकारणे एव ते रूपे उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते न वा

मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः प्रायः परं पुरुष ते त्व
जितेन्द्रियाणां वार्ता भवन्त्युत न वात्र तु दाम्भिकानां ४६ रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजा
ङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु
नान्यतः स्यात् ४७

न्यत् समक्षमेव तेजोगोरत्वादिकमिव देवदत्तादेः कुतः अरूपकस्य प्राकृत
रूपादिशून्यस्य अतः युक्ताः संयता एवं भक्तियोगेन प्रत्यक्षं त्वामुभयत्र कार्यकारणयोर्वा अनुगतं पश्यन्ति
मथनेन दारुषु वह्निमिव नान्यतः स्यात् ज्ञानमिति शेषः यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह एतदुभयमन्या
नः प्रधानपरमाण्वादेः स्यात् सम्पत्तेन्याद्यस्थितेः अतस्त्वमेव कारणत्वात्सर्वेष्वनुस्यूत इति ४६

भा.पु.
टी.
४८
48

तदेवाह त्वं वायुरिति हृदयं मनः चित्तं चित्तमनुग्रहः अहंकारः देवतावर्गो वा सगुणः स्थूलो विगुणः सूक्ष्मः मनश्च वचश्च मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तोऽन्यन्नास्ति ॥४८॥ एवमंतर्यामिणस्तवात्मनः पितृत्वं न जानंतीत्याह नैत इति नैते गुणादयोऽभिमानिनो देवाः आद्यंतवंतः जडोपाधित्वात् अनाद्यंतं निरुपाधिं त्वां न विदंति हि यस्मात् तस्मात् सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दात् अध्यापनादिव्यापारादुपरता नित्वामौ वसमाप्यितेनापामनन्त्यर्थः तथा च श्रुतिः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामह इति नात्र

त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः प्राणेंद्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च
२ भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तं ॥४८॥ नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनः प्रभृत-
यः सहदेवमर्त्याः आद्यंतवंत उरुगाय विदंति हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ॥४९॥ त-
श्री तत्तेऽर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायां संसेवया त्वयि विनेति षडं-
गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ

यो यद्दृष्ट्वा शून्यत्वाभावो विलापनं हि तत्राद्यंतेति स्मृतेश्च यदा तेन मोद

केवलं तु हृदयं निर्विशेषति तदा गता मासि निर्वेदस्यो न च व्यसयतन स्थितेभ्यादि ॥४९॥ उपसंहरति तत्ते इति हे अर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः प्रणिपातस्तुतिसर्वकर्मार्पणानि कर्म परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षडंगया संसेवया विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत यस्मा-

48A

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या यतमन्युः उपशमक्रोधः ५१ कामान्प्रार्थयतीतितथा यद्वा पुरुषार्थेश्वरा
दीस्मीत्यर्थः ५२ मप्रीणतः मप्रीणयतः नमस्तप्तुं शोकमाप्नोति ५३ प्रीणंतितोषयंति ५४ एकांति
त्वान्निष्कामत्वात् ५५ इतिभावार्थेनवमोध्यायः ९ दशमेनन्तुगरस्थस्तुभक्तमेतदीरितेदरो प्रसंगा

नारदउवाच एतावद्वर्णितगुणोभक्त्याभक्तेननिर्गुणः प्रह्लादंप्रणतंप्रीतोयतमन्युरभाषत ५१
श्रीभगवानुवाच प्रह्लादभद्रभद्रंतेप्रीतोहंतेसुरोत्तम वरंवृणीष्वाभिमतंकामपूरोस्म्यहंनृणां ५२
मामप्रीणतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे दृष्ट्वामांनपुनर्जंतुरात्मानंतप्तुमर्हति ५३ प्रीणंतिह्यथ
मांधीराः सर्वभावेनसाधवः श्रेयस्कामामहाभागाः सर्वासामाशिषांपतिं ५४ एवंप्रलोभ्यमा
नोपिवरैर्लोकप्रलोभनैः एकांतित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कं
धेनवमोध्यायः ९ नारदउवाच भक्तियोगस्यतत्सर्वमंतरायतयार्भकः मन्यमानोहृषीकेशंस्मय
मानउवाचह १ प्रह्लादउवाच मामांप्रलोभयोत्पत्त्यासक्तंकामेषुतैर्वरैः तत्संगभीतोनिर्विण्णोमु
मुक्षुस्त्वामुपाश्रितः भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तंकामेष्वचोदयत् १ भवान्संसारबीजेषुहृदयग्रंथिषु
हृदिगाकंटकत्वात्प्रकटयसे १ तत्संगःतेनात् १ उत्पत्त्यास्वभावेनैव प्रभो नान्यथातेखिलगुरो
सक्तंमांनेषांकामानांसंगाद्भीतः १ ननुकिमहंभक्तंप्रलोभयामिनहिकिंतवरंवृणीष्वेतिवदन्स्वभावमिषायोत्र

[illegible]

भा.स. कथंभृत्यस्तल्लक्षणान्नेत्यतआह यस्त इति नेत्युक्तः ननु कामनयापि सिद्ध्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्र
टी. सिद्धः सत्यं सोपाधिकोसौ न तु तात्त्विक इत्याह स्वामिन्यात्मनः आशिषःप्रेप्समाणो नैव भृत्यः भृत्याद्धेतुका
६६ मात्मनः स्वाम्यमिच्छन् यो भृत्याय ददातीति स चैव नैव स्वामी ५ आवयोस्तु तात्त्विकोसावित्याह अहंत्विति अ
नपाश्रयो निरभिसंधिः अन्यथा कर्माद्यभिसंधि नावयोः प्रयोजनं नास्ति ६ ननु तथापि परमात्माहं स्वाम

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः न
स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः ४ अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ना
न्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ५ यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ कामानां हृद्यसं
रोहं भवतस्तु वृणे वरं ६ इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः स
त्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ७ विमुंचति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगव

ममसंतोषार्थं किमपि स्वीकुर्विति चेत्तत्राह यदीति कामांकुराणामसंरोहम त्वाय कल्पते ८
नुत्पत्तिं भवतः सकाशाद्वृणे ६ ननु कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह इन्द्रियादीनि यस्य जन्मना नश्यन्ती
ति आत्मा देहः कामाभावे गुणमाह विमुंचतीति भगवत्त्वाय भगवत्समानैश्वर्याय च तथा च श्रुतिः यदा
सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ८ ॥

49A

निरीषान्कामान्नरातमिच्छंतंप्रत्याख्यायानन्यमस्यति ॐनमइति २ सत्यमेकोनभक्तस्त्वंतथापिमृदा
लोकरणीयइत्याह नेति मेएकांतिनः कदाचिदपिइहामुत्रचमयाशिषोनवांछंत्येनंनतथाप्येतस्मात्वन
यमात्रभोगान्भुंक्ष्व १० ननुतर्हिबंधःस्यादित्यतआह कथाइतिद्वाभ्यां सर्वेषुभूतेषुसंतमेकमीशं पश्य
यिष्टारमात्मानंत्वावेश्ययजस्व नर्हिपुनर्नैवकर्मणाबंधःस्यात्तेनाह योगेनमय्यर्पितेनकर्महि
त्वनुत्यजनबंधनस्व ११ किंच भोगेनसुखानुभवेनप्रारब्धंपुण्यंहित्वामुक्तबंधःसन्लोकानुग्रहार्थंकीर्तिं

ॐनमोभगवतेतुभ्यंपुरुषायमहात्मने हरयेद्भुतसिंहायब्रह्मणेपरमात्मने १ नृसिंहउवाच
नैकांतिनोमेमयिजात्विहाशिषआशासतेमुत्रचयेभवद्विधाः अथापिमन्वंतरमेतदत्रदैत्येश्व
राणामनुभुंक्ष्वभोगान् १० कथामदीयाजुषमाणःप्रियास्त्वमावेश्यमामात्मनिसंतमेकं सर्वे
षुभूतेष्वधियज्ञमीशंयजस्वयोगेनचकर्महिन्वन् ११ भोगेनपुण्यंकुशलेनपापंकलेवरंकालज

वविस्तार्यमांमाप्स्यसिकुशलेनपुण्येनचरणेनपापंहि वेनहित्वा कीर्तिंविशुद्धांसुरलोकगीतांवि
लेतिविभोगमात्रं अन्यथातस्यवान्येप्रवृत्तेः ननुतस्यप्राचीनेपापनमलिनदयितामेउतरस्तूर्वाञ्ज्ययो
रश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादितिन्याय्यात तन्तस्तुतः कृतविधुन्वतरइति स्मृतेश्चनचेदस्यारब्धपापाभिप्रा
यंतस्मभोगेनैवतस्यात कुशलेनहित्वेतिवचनानुपपत्तेः नचाभावविद्वान्नितिवाच्यं भगवद्भक्तेनैवहतास्वेव

नयमरेज्ञाविदग्गहायं ४

४९

स्थानत्वंविस्पष्टमानात प्रतपवयोगेनकर्मह्रित्वेतिगेन्यमनि
लोकमगत्वेकमिमि [illegible] प्रभवम्भिरुमा ठ इमानायनिसकविम नवच

भा॰ स॰ टी॰ ९९ 249 I श्री॰

किंच पठति त्वां च मां च स्मरन्देतच्चरितं च स्मरत्वेन न तस्मोऽचेयः कीर्तयेत तस्यापि कर्मबन्धाद्विमुच्यते कृतस्यैवे
यशोकेत्यर्थः १३ ईश्वरात्तप्राप्तकामोऽपि कारः सन्पितुर्निष्कृतिं प्रार्थयते त्रिभिः वरं वरयामीयेतत्परेतु
गोत्वतः १४ विद्धामर्षाशयः क्रोधेन ग्रस्ताशयो यस्य तेऽपाङ्गेन संदृष्टः पूतः एतत्पव तथापि भोः कृपणव।
त्सलत्वात्पापेन प्रार्थयेत्यर्थः १५ यद्यपि कस्य पापमरीति विब्रह्माचेतिनन्यिनः त्वय एव वर्षैवजाः न
य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबन्धाद्विमुच्यते १३ प्रह्लाद उवा।
च वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर यदनिन्दत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरं १४ विद्धामर्षाश।
यः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुं भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् तस्मात्पिता मे पूयेत
दुरन्ताद्दुस्तरादघात् पूतस्तेऽपाङ्गसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल श्रीभगवानुवाच त्रिःसप्तभिः पिता
पूतः पितृभिः सह तेऽनघ यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः १७ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्र।
शान्ताः समदर्शिनः साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः १८ सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु
किंचन उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावविगतस्पृहाः १९ भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रता भवा।
पितृभिः सप्तभिः सहेति शङ्कुकल्याणतपित्राभिप्रायेणोक्तं १७ यद्यस्मात्तस्य न्मे खलु भक्तानां सर्वे।
पूतस्य प्राचारो येषां ते कीकटा अपि देशाः तत्तुल्या वयं पापाः स्पूयन्ते शुद्धा भवन्ति १८ ननु त्वद्भक्तानामयं म
हिमेति न चिरं यः तन्नाहं सोऽनभवा मोनिचेतनार सर्वात्मनेति द्वाभ्यां मद्भावेन मद्भक्त्या विगतास्पृहा ये

49 IA

मद्गात्रस्पर्शनेनसर्वेशः सत्तस्यनेपितुः पापसंकेवनाशितंकेवलंपुत्रकृत्यानिश्चेनकार्याणिकुरु १९ वेदवा
दिभिरुक्तस्मवनिक्रम्यामनन्तरः सत्वकर्माणिकुरु २० ममसंस्पर्शिभिर्मेपापस्पृष्टभूतैः ममसान्निध्यमात्त्र्यमीति
कुरुत्वंप्रेतकार्याणिपितुः शुतस्यसर्वेशः मद्गात्रस्पर्शनेनांगलोकान्यास्यतिसुप्रजा २१ पितृंश्च
स्थानमानिष्ठ्ययोकि त्रस्रवादिभिः सख्यावेश्यमनन्तरानन्तुकरुकर्माणिमन्यवः २२ नारदउवाच प्र
ह्लादोपितथाचक्रेपितुर्यत्साम्परायिकं ययारभगवानाराजन्नभिषिक्तोद्विजोत्तमैः २३ प्रसादस्मु
मुखंदृष्ट्वाब्रह्मानरहरिंहरिं स्तुत्वावाग्भिःपवित्राभिःप्राहदेवादिभिर्वृतः २४ ब्रह्मोवाच देवदेवा
खिलाध्यक्षभूतभावनपूर्वज दिष्ट्यातेनिहतःपापोलोकसंतापनोसुरः २५ योसौलब्धवरोमत्तोन
वध्योममसृष्टिभिः तपोयोगबलोनद्धःसमस्तनिगमानदन् २६ दिष्ट्यास्यतनयःसाधुर्महाभा
गवतोर्भकः त्वयाविमोचितोमृत्योर्दिष्ट्यात्वांसमितोधुना २७ एतद्वपुस्तेभगवन्ध्यायतःप्रय
तात्मनः सर्वतोगोपसंत्रासान्मृत्योरपिजिघांसतः २८ नृसिंहउवाच मैवंविभोसुराणांतेप्रदेयः
पद्मसंभवः वरःक्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतंयथा २९ नारदउवाच इत्युक्त्वाभगवान्राजन्
मर्थैः ग्रस्तन्दनवान्सनयाहृतः ३१ एतद्दिष्ट्यासमितः नैवंवानर्दयेद्दशीः ग्रह्दयः सर्वभूतानांप्रजितं
समयकृताः ३२ सर्वतःसंग्रामानगोमृतकेषवेवाल्यानप्रदेयःक्रूरोनिसर्गःस्वभावोयेषांश्रमृतंदीर्

पंरिमेष्ठिना ३०

२९ शिशुपालदंतवक्त्रयोर्द्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यकथनमित्थं
त्वंहंतदेवजयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति

भा॰स॰ ११ १२ दितेः पुत्रत्वमापितौ विप्रशापेन सनकस्यानुगैस्तदा १४ १५ तद्विनौ श्रीरामे चिंतयंतौ १६
टी॰ कंटकत्वेनोद्धतवक्त्रैः द्वेषोत्सायुज्यसमीयतुः कुलसनिरादिनासर्वेकृतेनचयत् पुनः पापेनशापेनेनदा
५॰ नवः सप्तजन्मसुशिरसावैरेणभिस्मिष्टैः भवमप्रजापतिवन्दे वाद्महृद्दोशभक्तवत्सलः ११ ततः का
50 मादिभिः साद्धैमनिभिःकमलासनः देवानावानवानावप्रह्लादमकरोत्पतिं १२ प्रतिनेषन
तौदेवाःप्रपुज्यपरमाशिषः स्वधामानियपुराजन्मन्याधाः प्रतिश्रुजिताः १३ एवंतौपार्षदो
विलोः पुत्रत्वमापितौदितेः हरिद्विस्थितेनहरिणावैरभावेनतोहतौ १४ पुनश्चविप्रशापेनरा
क्षसौतौबभूवतुः कुंभकर्णदशग्रीवौहतौतौरामविक्रमैः १५ शयानौयुधिनिर्भिन्नहृदयौ
रामसायकैः तच्चित्तौजहतुर्देहंयथाप्राक्तनजन्मनि १६ ताविहाथपुनर्जातौशिशुपाल
करूषजौ हरौवैरानुबंधेनपश्यतस्तेसमीयतुः १७ एनः पूर्वकृतंयत्तद्राजानःकृष्णवैरिणः
जहुस्त्वंतेतदात्मानः कीटः पेशस्कृतोयथा १८ यथायथाभगवतोभक्त्यापरमयाभिदा नृपा
श्चैद्यादयःसात्म्यंहरेस्तच्चिन्तयाययुः १९ आख्यातंसर्वमेतत्तेयन्मात्वंपरिपृष्टवान् दमघोषस्
तावकस्तेजडः नताल्लवेदाघोतः पेशस्कृतोध्यानेनय \ तादीनांहरेःसात्म्यमपिद्विषां ८० ५०
यानतत्मामवति १८ ध्रुमिदा भेददर्शनमूनयया १६ हरेःसात्म्यतारूप्यम ८० ॥ ॥

50A

प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति एषेति चतुर्भिः अवतारः श्रीनृसिंहरूपः तस्य कथा आख्यातेति वि-
षः ४१ प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः समाम्नातमिति तत्रोपेनान्वयः अध्यात्मनेनोक्तं सर्गस्थि-
त्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तेनाख्यानेनोक्तं तद्गुणकर्मानुवर्णनं वेत्यर्थः ४२ परावरेषां

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ४३ प्रह्ला-
दस्यानुचरितं महाभागवतस्य च भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथार्थ्यं चास्य वै हरेः ४४ सर्गस्थि-
त्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनं परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् धर्मो भागवता-
नां वै भगवान्येन गम्यते ४५ आख्यानेस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः य एतत्पुण्यमाख्या-
नं विष्णोर्वीर्योपबृंहितं कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ४७ एतद्य आदिपुरुषस्य
मृगेन्द्रलीलां दैत्येन्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभाव-

देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ४५ आध्यात्मि- मकुतोभयमेति लोकं
कमात्मानात्मविवेकादि ४६ एतच्छ्रवणादिफलमाह य एतदिति द्वाभ्यां एतच्छ्रुत्वा यः कीर्तयेत्
४७ पठेत एतां मृगेन्द्रस्य लीलां तामेवाह दैत्येन्द्रस्य यूथपानां च वधं यः शुचिः सन् पठेत पु-
ण्यमनुभावं प्रभावं सतां निःश्रेयसं वा लोकं वैकुण्ठं ४८ ॥ ०

वर्म

भा.तृ.
टी.
५१
51

पुत्रोपक्रान्तरस्यभागोऽयेनदेवोरहष्टः वयंतुमत्स्यामास्याइतिविषीदेतंप्रत्याह युयमितित्रिभिः येषांपुत्रा
कारहानेमुनयोभियंति सर्वतः समायांति नन्वकथमरितोः येषुगृहेषु नाकोरगत्वसन्त्रीत्कु।
सात्वापरंब्रह्मसालोक्यमतीतीति ३७ नन्वकुसमास्माकमातलेयः कथंब्रह्मस्मन्तुल्यतेतत्राह सर्वाइति
सोयंब्रह्मैवकथंभूतः मदृद्धिर्विभूतयंपैकैवल्यनिर्वाणासुविनिरूपाधिः परमानन्दः नदनुभूतिरूपः
वः पुत्राः केवलंप्रियः सुहृदादिरूपोभवति विपिक्षृत सावातुवंती ३८ ननुपरंब्रह्मचेत्कथं।
३० पत्रेत्नलोकेवभूरिभागालोकेषु नानामुनयोभियंति येषांगारहानावसतीनिसालाहत्वपरेत्र
स्मनुष्पविनि ३९ सर्वाश्रयंब्रह्ममहद्विभूतयंकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियः सुहृत्। ४९
हृः खलुमातलेयस्यात्मादृश्योयोविपिकृद्रूपस्य ३८ नयस्यसालाद्वपयगनादिमिर्रूपायि
स्पश्मादस्तस्तीपुवृतिः॥ पावस्ततयोपवर्गिति मोनेनमत्तोपयामेनसृजितः प्रसीदतामिष्टसमस्तात्वा।
कंथवाथर्मायावरणारक्येत्यततत्राह नयस्यरूपंनत्वभवादिभिविपिवियास्सुतुष्टावस्तुतनया इदमि
त्यर्थिति सातात्नोपवर्णितंमत्पुष्पाकेस्वयमेवमपत्रोसालोकनेमोनादिसाधनैः तत्प्रसादः प्रार्थनी
यत्तेत्याह मौनेनेति स्पष्टसात्वंतापतिः नः प्रसीदत ननुप्रह्लादस्यगृहेपरंब्रह्मवसति नचतद
र्शनायमुनयस्तद्गृहानभियंति ननस्यमातलेयादिरूपावर्तते नचसयमेवप्रमतः प्रतीतायमेव।

नवोऽस्मत्कोटिसमयमहामायाः ४

५१

51A

नत्वैवं रुद्रः कथं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवं भक्तैरस्तोतव्यो यस्य तत्त्वं न जानातीति कथयति।
लोपदेशो यातस्य येन तस्माद्याद्देवासोऽप्रभावो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपक्षिपति स एष इति
राजयुधिष्ठिर उवाच जगदीशितुर्देवस्य कीर्तिकस्मिन्कर्मणि मयो हतवान् ५१ येनेन श्रीकृष्णेनो

स एष भगवान्राजन्व्यतनोद्धितं यशः पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना ५० राजोवा
च कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन्जगदीशितुः यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन क
थ्यतां ५१ नारद उवाच निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः मायिनां परमाचार्यं मयं शर
णमाययुः ५२ स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमीरौप्यायसीर्विभुः दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्य
परिच्छदाः ५३ ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप स्मरन्तो नाशयांचक्रुः पूर्ववैरमल
क्षिताः ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो त्राहि नस्तावकान्देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः
५५ अथानुगृह्य भगवान्मा भैष्टेति सुरान्विभुः शरं धनुषि संधाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ५६ त
तोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् यथा मयूखसंदोहा नादृश्यन्त पुरो यतः ५७

पबृंहितैः संवर्द्धितैः ५२ हैमी च रौप्या चायसी चेति तिस्रः पुरीर्निर्माय तेभ्यो ददावितिशेषः दुर्लक्ष्या
वपायसंयोगो यासां ता मनागमेयाः दुर्वितर्क्याः परिच्छदा यासां ताः ५३ असुरसेनान्यः सेनापतयः पूर्व

भा॰स॰
टी॰
५२

कूपरसे स्वयं निर्मितकूपास्येन ५८ वज्रसाराः वज्रवत्तरंगाः महौजसो महाबलाः मेघदलनाः मेघ
भेदिनो विद्युद्रूपा वह्नयश्च ५९ ६० काले मध्याह्ने ६१ ६२ आत्मनोऽन्यस्य वा द्वयोरपि वा दैवेन दिष्टमु
नैःस्पृह्या ख्यास्तवः सर्वे निपेतुः स्म द्रोणकसः नानानीयमहायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ५८ सिद्धा
मृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ५९ विलोक्य भग्नसं
कल्पं विमनस्कं वृषध्वजं तदायं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ६० वत्स आसीत्तदा
ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ६१ तेऽसुरा ह्यपि पश्यंतो २
न न्यषेधन्विमोहिताः तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ६२ स्वयं विशोकः शोकार्त्तान्
स्मरन्दैवगतिं च तां देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन ६३ आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं दै
वेनापोहितुं द्वयोः अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकं व्यधात् धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धित
पोविद्याक्रियादिभिः रथं सूतं ध्वजं वाहान्धनुर्वर्मशरादि यत् सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरु
पाददे ६४ शरं धनुषि संधाय मुहूर्त्तेऽभिजितीश्वरः ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप ६५ दिवि
दुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुलाः देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः अवाकिरन्जगु
पकल्पितं अपोहितुं परिहर्तुमिह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति ६३ असौ श्रीकृष्णः स्वधनं स्वयामः

र्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ६६

तस्माद्यंत्रं ६४ अभिजिति मध्याह्ने ६५ विमानशतानि सं॰।
कुलानि संकीर्णानि येषां ते देवादयः ६६ ॥

न॰

भ्रातिन भ्रात्मसमं कार्यं नियमयति एवंविधानीतिन् लोके नराकारमात्मनो विडंवमानस्य भ्रनुक
वेनः ६९ इति सप्तमे दशमोध्यायः १० एकादशेन नृणां धर्माः साधारणेन वर्णिताः विशेषाश्च वर्णा
नामाश्रमाणां स्त्रियोषिता १ ते देवं दशभिस्त्रीन् भक्तियोगावुदीरितौ अथ पंचभिरध्यायैः कर्म
एवं दग्ध्वा पुरास्तिस्रो भगवान्पुरहा नृप ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ६९ एवं
विधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंवमानस्य नृलोकमात्मनः वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गु
रोर्लोकान्पुनानान्यपरं वदामि किं ६९ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे दशमोध्यायः १० शुक
उवाच श्रुत्वेहितं साधुसभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायु
तः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयंभुवः १ युधिष्ठिर उवाच भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं स
नातनं वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विंदते परं २ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः
सुतानां संमतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ३ नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः करुणाः
योगोनुवर्णितोमे ५ दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूनां मान्यः सुसभाजितं सत्कृतं ई साधवः शांतास्त्वद्वि
रितं चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ कथंभूतस्येरितं महत्तमानामग्रण्यः मुख्यस्य तत्र देवः उरुक्रमे
प्रात्मानमात्मयस्य २ भ्रवोणात्मा नारदेनः प्रतयतोऽयमात् भ्रनुष्ठितानपरं तान् भक्तिं च विदंति २ नत्तुरूप्र।

भा.स. प्रजायथोनारायणायतनैरेव सुलोकं कुरुते ४ तं स्तुवन्वा दास्यन्नः प्रवंशसभायां विशिनष्टि य इति
टी. ५ प्रथमं नत्वा वक्ष्यमाणमाह धर्मेति धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येन वा
त्मा मनः प्रसीदति तुष्यति तथा च याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः सम्य
५२ क्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति मनुश्च वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामा
53

नारद उवाच नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्मसेतवे वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रु
तं ५ योऽवतीर्यात्मनोंऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिका
श्रमे ६ धर्ममूलं हि भगवान्सर्ववेदमयो हरिः स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चात्मा प्रसीदति
७ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं ८
सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनं ९

चारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति ७ तत्र तावन्नरमात्रसाधारणं धर्ममाह सत्यमिति त्रिभिः
तपः कायक्लेशः उपवासादि ईक्षा युक्तायुक्तविवेकः शमो मनःसंयमः दमो बाह्येन्द्रियाणां त्यागो दा
नं स्वाध्यायो यथोचितपाठः ८ सन्तोषो दैवलब्धेनालं बुद्धिः समदृशां महतां सेवा ग्राम्येहोपरमः
प्रवृत्तकर्मभ्यो निवृत्तिः विपर्ययेक्षा निःफलक्रियाणामीक्षणं मौनं वृथाप्रलापनिवृत्तिः आत्मवि।

[illegible] ५॥

53A

आत्मेति देवतेति च बुद्धिः ९ अथ श्रीकृष्ण उवाच तद्योनवरज्यायज्वैवं न ९९ एवंविधलक्षणवान् ९९

रहितो वर्णोधर्मान्युक्तो हि जातो लक्षणमाह संस्काराः मन्त्रवन्तो गर्भाधानादयो यस्मिन् न विच्छिन्नाः सद्वि

जः तदितरः शूद्रः स्यात् इति संस्काराविच्छेदमिति द्विजलक्षणमाह अन्तोऽत्र म्नाय मेव शूद्र संस्कार युक्ते जगादिः

सद्विजः शूद्रस्तु न संस्कारयुक्तं जगाद नचोपनयनं अन्तो न सोऽद्विजः तथाच स्मृतिः विवाहमा

त्रसंस्कारः शूद्रोऽपि लभते सदा न केन चित् समसृजच्छूद्रस्य तेन प्रजापतिरिति श्रुति नियमात्रास्म॥

अन्तरायादेः सविभागो भूतेभ्यः अथ यथा इतः तेषां तस्मादेवतावुद्धिः सततं रक्ताञ्ज उवाच १० अथवाणीकी

र्तनं ध्यानं स्मरणं महतां गतेः सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणं ११ नृणाम् य परेष्वमी

मेवेषां समनुष्ठानतः त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति १२ संस्कारा यत्राविच्छिन्नाः सद्वि

जोऽजो जगादेयं इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनां जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमा

नरजते विप्रभागानन्यं जगत्याविशयं न केन चिच्छूद्रमिति अन्तो विवाहव्यतिरिक्त संस्कारस्यानावश्य

कत्वात् उपनेयन स्यत सर्वेयानिषेधान्न तस्य द्विजत्वमित्यर्थः पाठान्तरे वैदिकादयः इति गर्भाधाना

दयः इत्यर्थः त्रैवर्णिकानां मात्रपकानर्थमानाह इज्येति जन्मना विशुद्धेन कुलेन कर्मणा आचारे

णाव्यवधानानां शुद्धानामित्यर्थः ब्राह्मणाश्चैवैतानि विहितानीत्यर्थः अथ चर्यापश्च मवहितः क्रियाश्चमूह

दूष्टिः सानं

भा.स्.टी. ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानामपि वृत्तिरूपान्धर्मानाह विप्रस्येति सार्द्धैः सप्तभिः विप्रस्य षट्कर्माणि विहितानि जी
वनोपायाः तेष्वध्यापनयाजनप्रतिग्रहास्त्रीणि जीविका यथाह मनुः षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जी
विका याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तयाजन
५४ मध्यापनं चाध्ययनं जानाति वक्ष्यति चानन्तरमेव वक्ष्यते राजन्यमिति अयं चापत्पतिकेकयप्रभृतीनां क्ष
54 त्रियाणामुपदेशत्वात् द्विजापालने धिक्कृतस्य क्षत्रियस्य वृत्तिमाह राज्ञ इति अविप्राद्वा हूनदण्डशुल्कादि

विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः १४ वैश्यस्तु
वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् १५ वार्ता विचित्रा
शालीनयायावरशिलोञ्छनं विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा १६ जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनाप
दि भजेन्नरः ऋते राजन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वशः १७

१४ वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृ
त्तिर्यस्य सः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तु शुश्रूषा वृत्तिश्च भवेत् १५ विप्रस्य मुख्या उ
क्तस्य भेदेन वृत्तिरूपाण्याह वार्ता विचित्रा कृष्यादिरूपा शालीनं पार्श्वस्थितेन वस्त्रादिना अयाचितेन याया
वरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा शिलं शालिवृत्तेवादेः स्वामिनस्त्यक्तकणिशोपादानं उञ्छनं आपणादिपतितकणोपा
दानं शिलोञ्छनं इयमेकीकृत्य चतुर्द्धेयं श्रेयसी उत्तमा १६ वृत्तिर्द्धेषैव वर्णस्य दर्शयन् आपद्वृत्तिमाह

[illegible] ५४

54A

वृत्तिं चांपूर्वोक्तोविद्वतिमितिरेषामपिदर्शयन्नाह ऋतामृताभ्यामिति १८ श्लोकद्वयचेष्टे ऋतमिति १९
नयोमहद्भेनहेतुमाह सर्ववेदमयइति २० वर्णानामभिव्यञ्जकरूपानुधर्मानाह शमइति चतुर्भिः अच्यु
तात्मत्वश्रीविल्लुपरत्वं २१ शौर्यशुद्वेत्याह वीर्यप्रभावः तेजःप्रागल्भ्य २२ २३ अमंत्रयज्ञः नमस्का

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचन १८ ऋतमुञ्छ
शिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितं मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतं १९ सत्यानृतं तु वाणिज्यं
श्ववृत्तिर्नीचसेवनं वर्जयेत्तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सितां २० सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेव
मयो नृपः शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवं २१ ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मल
क्षणं शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्यागश्चात्मजयः क्षमा ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणं २२
देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणं आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणं २३ शूद्रस्य
सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणं २४ स्त्रीणां च पतिदे

रेणाव पंचयज्ञानुष्ठानं तयाचक्षातव वानां तच्छुश्रूषानुकूलता तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रता।
स्कारः नमस्कारेण महायज्ञपंचयज्ञाः त्रहापयेदिति स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामिति पंचभिः पतिरेवदेवो यासां
तद्यायनुः शुश्रूषा तदनुकूलनाचनरायद्वनानियमः तद्व्रतधारणं पनत्ववतुश्टये पतिव्रतानां लक्षणं यम

भा.स. किंच संमार्जनोपलेपाभ्यामित्यादेः पतिंभजेदित्युत्तरेणान्वयः परीमृष्टा उद्धूलनेनादिना निर्मलीकृताः परि|
टी. ष्कराः गेहोपकरणानि यया २६ २७ किंच संतुष्टा यथालाभेन तावन्मात्रभोगेष्वलोलुपा इत्यनेनालस्य
५५ पिपासत्वा त्वं स्वाम्यस्याः सर्वथापि अप्रमत्ता अप्रवर्तिताप्रपतितं महापातकम्भूतं यथाह याज्ञवल्क्यः अप्र
55 दुःसपतीतो हि महापातकदूषित इति २८ तस्यासतीभजत श्रीहरिमिव हर्यात्मना पत्यासह २९ प्रति|

संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्तनैः स्वयं च मंडिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा २६ कामै
रुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिं २७
संतुष्टालोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत्
२८ या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते २९
वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेवसायिनां ३०

लोमानुलोमजानां वृत्तिमाह वृत्तिरिति तत्तत्कुलकृता कुलपरंपरागताम् अपि चौर्यहिंसादिकं च
निषेधयति अपापानामचौराणां चेति तत्र सर्वेषां नार्थं काश्चित्प्रतिलोमजविशेषमाह अन्त्यजेति र
जकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः अन्तेवसायिनस्तु चाण्डा| ५५
ल पुक्कस मातंगादयः तेषां परंपराप्राप्तैः वस्त्रनिर्णेजनादिवृत्तिभिरित्यर्थः ३० ॥ ० ॥

55A

पेक्षासर्वएवस्वधर्मो ब्रह्मचोपि स्वधर्मएवश्रेयानित्याह श्रेयइति स्वभावेनसत्त्वादिप्रकृत्याविहितोयोधर्मः स्व
मेकृत्त्वावहितत्वेः स्वतः कैवै दएवद स्वकेत्तु यैं कानैः भगवताचोक्तं श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्
स्वनुष्ठितादिति २९ ननुस्वाभाविकस्यकर्मणोवर्णधर्मत्वेनाविधानात् कथंस्वधर्मत्वंतत्राह वृत्त्येति
२९ ननुकाम्यानिकर्माणिकुर्वतस्तत्फलोपभोगपरस्यकथंनैर्गुण्यंस्यात् नेदुक्मदृष्टान्तेन उप
स्यमानेस्सु वह्नु मन्यमानः कथंविरज्येतत्दुरेत मोहरत्यादि नचाधिकारभेदेनव्यवस्थादृष्टान्तमाह उप्य
प्रायः स्वभावविहितोनृणांधर्मोयुगेयुगे वेददृग्भिः स्मृतोराजन्प्रेत्यचेहचशर्मकृत ३० वृत्त्या
स्वभावकृतयावर्तमानः स्वकर्मकृत हित्वास्वभावजंकर्मशनैर्निर्गुणतामियात् ३१ उप्यमा
नंमुहुःक्षेत्रंस्वयंनिर्वीर्यतामियात् नकल्पतेपुनःसूत्याउप्तंबीजंचनश्यति ३२ एवंकामाश
माननिति हृत्वा पुनः स्व यंचित्तंकामानामतिसेवया विरज्येतयथाराजन्नग्निवत्कामबिंदुभिः
नेष्वप्यकृष्यमाणवाय ३३ कामाग्न्याधारेणेवासनारूपेणाप्यस्मिन्नतत् अयंभावः उक्तएवाशयनाविशस्व
मइहैवकामत्यागासंभवादुदाक्ते नियमेनवद्धयाः कामान्भुंजानस्यैवनित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचेतस
मनसोघर्षणेनयथातिमिभ्रमितिवस्तुत्वोनामिवर्णेनैवभवतियथासवीर्यत्वेक्षेत्रेणैवनिर्वीर्यम
वतियथाचप्रज्वलितोऽग्निःस्वल्पैर्बिंदुभिःशाम्यतिमहतातुवृत्तसेकेनशाम्यत्येवतद्वत्यद्यादरेण

शमाहिंसिरेवृग्राम्यणाहिंस्त्रवहतो मृग्ये: नन्वनिमा चोदित्वाद् यथेति यद्यद्दिम्नन्यत्र वर्णानांतेनैव।
नतत्र निमित्तेनैव वर्णविनिर्दिशेत ननज्ञानिनिमित्तेनेत्यर्थः १५ इति सप्तमेएकादशः द्वादशो।
वर्णानेषधर्मोब्रह्मचारिवनस्थयोः चतुर्णामाश्रमाणां च साधारणेन कथ्यन्त १ वर्णादीनां धर्मा उक्ता
एवमन्यत्रत्राणिप्रोक्तपूर्वोवर्णानां मिश्रकजनकं यदन्यत्रापरिशेषेण तत्तेनैव विनिर्दिशेत १५ इति सप्तमे
एकादशोऽध्यायः ११ नारद· ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् दान्तो गुरोर्हितं आचरन्ब्रह्मसवन्नो वा गुरो।
स्तद्वैमोहृदः १ सायं प्रातरुपासीत पूर्वयग्राकें समेतमान् संध्योऽभेवयतवाक्जपल्लक्ष्म समाहि
तः २ ह्रेदं सप्धीयीत गुरोरागह्नतश्चेत्प्युपवितः उपक्रमेवसाने च चरणोभिवासानमेत् ३ मे
खलाजिनवाससानि जटादंडकमंडलून् बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदित ४ सायं प्रात
र्होउद्देह्नगोवितन्निवेदयेत भुंजीतयद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्क्वचित् ५ स्वगीलोमितभुक् ज्ञितेष्ठच ८
रतानीमाश्रमधर्मोऽच्वेनेतत्राभिवद्धा ६ ततः स्वदयानो जितेन्द्रियः यावदर्थं मृवदेनेवीपुशीनि
दमेध्याये ब्रह्मचारिवनस्थयो रसाधारणा म्यन्तर्णो साधारणोऽश्रोच्यते ग्रयो दशोपनेतधर्मा चरन्द्वै शागा।
वेश्यस्य च दशोप धर्मस्मार्मसंयर १ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेणान्वयः १ ब्रह्मणा।
यज्ञोजपनसंध्यावन्दनमरयुपासीत उभे संध्ये तु पतवाग् भवेत सायंप्रातः संध्याकालनिमित्तमौनं कुर्यादि

न्यर्थः २ गुरोश्चरणेनमेत ३ यद्योदितंपालाशोदंडो ब्राह्मणस्य
स्यादिनियममनतिक्रम्य जटाधारणं तु वेशाप्रसाधनाभावमात्रं ४९

56A

पावद्दैर्घ्यपयोपयोगमेव ६ चूरद्भुतः ब्रह्मचर्येवानुगदस्यास्य व्यतिरिक्तः सर्वोपि वर्जयेत् त
द्वैरुतः इन्द्रियाणि बलवन्तिमेपंते स्यापि मनो हरन्तीति ७ ६ तकारयदित्युच्चदेन्तः चल्वितिरद्भः ए
कान्यन्यदाकेशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तं वमरे अनेकान्तावसेवायावद्दैर्घ्येन तु अक्के कुर्यात् ६ न
उमियात्पतिकश्मलत्वाच्च स्वयमक्लपायस्यादिनस्याद्रतिकायमितिनिर्वेधः नचाह कल्पयि

वर्जयेत्स्मदागायामगरदस्यो द्वरद्भुतः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्यपियतेर्मनः ७ केशप्रसा
धनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकं गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनोयुवा ६ नन्वग्निः प्रम
दानामघृतकुंभसमः पुमान् सुतामपिरहोजह्यादन्यदायावदर्थकृत ६ कल्पयित्वात्मना
यावदाभासमिदमीश्वरः द्वैतंतावन्नविरमेत्ततोह्यस्यविपर्ययः १० एतत्सर्वं गृहस्थस्य सम
म्नातं यतेरपि गुरुवृत्तिर्विकल्पेनगृहस्थस्यर्तुगामिनः ११ अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषं ब्रताः ॥
मधु स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्येधृत
वेति आत्मना स्वरूपं तावत्कारणं इदं देहेन्द्रियादिद्या \
भासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीवईश्वरः स्वतंत्रो न भवेत् तावद्वैतं अहंपुमान् इयं स्त्रीत्यादिभे
दंस्त्विरमेत् ततः किमत आह ततो हि द्वैतादिपर्ययः गुणाध्यासेन भोग्यतावुद्धिः अतो जह्यादेवेत्यर्थः
१० एतत्सर्वं स्त्रीत्यागादि गृहस्थस्य सविशेषमाह गुरुवृत्तिरिति ११ अजनादीनामाभिषानानाहेदे

अपमंजनशरीरस्य अभ्यंजनं शिरसः स्निग्धं च अवलेपं विचकर्मही
णाकुर्याद्धैलेदेनवातन्निरीहणवा अभ्यंगादिस्वरूपतो निषिध्येत
१२

भा॰स्क॰ एवं तु कृत्यं विद्यापरिसमाप्तिपर्यन्तं कर्तव्यं निषिद्धमिति निर्भेदः गुरोः शिक्षितां सोढुं १२ यदीश्वरः शक्तः
टी॰ न हि गुरोः काममपेतिन वेदस्वाध्यायापिकारस्य स्वाध्यायाग्नेमस्त्रीवर्ज्यात् नदैवं वा वसेत् नैष्ठिकः सा
११ दित्वर्थः १४ स्वधामभिः स्वाध्यायैः भूतैः जीवैः सहैनं विपन्नतया १५ चरन्नेवमाचरन् विदितवि
57 अधीत्यैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च त्रयीं साङ्गोपनिषदं यावदर्थं यथाबलं ५ दत्त्वा वरमनु न्या॰
ज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः गृहं वनं वा प्रविशेत् प्रव्रजेत् वा वसेत् १४ अग्नौ गुरावात्मनि च स
र्वभूतेषु पौतजे भूतैः स्वधामभिः पश्येद्प्रविष्टं प्रविष्टवत् १५ एवं विधो ब्रह्मचारी वानप्र
स्थो यतिर्गृही चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति १६ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनि
संमतान् यानास्थाय मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहांजसा १७ न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यका
लतः अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् १८ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान्
लब्धे नवे नवे चाद्यं पुराणं तु परित्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकंदरां श्रयेत हिमवा य्वग्निवर्षार्कातपषाट्।
तान्वितेयं पेनमः १६ ऋषिलोकं महर्लोकं १७ अकृष्टं अकृष्टपच्यं
अकालतः पाककालात्पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः अर्कपक्वं फलादि वा हरेत् अश्नीयात् १८ वन्यैः।
नीवारादिभिः कालचोदितान् निमान पुराणं पूर्वसंचितं १९ हिमादीनसहनतरतितया २० ॥

57A

केशादीन्नमलं चाजटालेनेन धारयेत् कमंडलुं दीक्ष्य दधत् २१ कृच्छ्रतः तपः क्लेशमायुर्यावद्बुद्धिर्वनस्थो भवेत्
नस्याचरेत् २२ द्वादशाब्दान्ध्ययनेन तस्मापि यथविधि धर्मो तु शनैस्तस्मिन्कस्माद्दिव न प्रवसेत यदि नत्तानां
ध्यानयोगः नहि संन्यासेदि तु नरा ध्यायेव स्याति तदुभयरहितस्यतत्प्रकल्पते तदाह यदा प्रकल्पः

केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् कमण्डलुः निवेदं तु वल्कलाग्निपरिच्छदान् २१
चीरं तु नेद्वादशाब्दान्नेष्टो वा चतुरो मुनिः द्वावेकं वा यथाबुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः २२ य
दा कल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकं
२३ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहं ममात्मना कारणोपरमे सर्वं कुर्वीत तु यथार्हतः २४
ये वाङ्निवृत्तयोनिः स्वात्मसंलीनस्तृष्णामात्मवान् अपश्यस्त्कृश्मशानानि त्यक्ते तैर्योषितसयो
स्वे व २५

ग्रामसर्गः आन्वीक्षिकीं ज्ञानाभ्यासे २३ अनशनादिकरिष्यतः पूर्वं कृत्यमाह
आत्मनीत्यादि यावत्समाप्तिः यथार्हतः यथायोगं स्वकारणे वाक्कायादिषु स्वात्मदेहं न्यस्य तथा
विलापयेत् २६ तदेव विभजन्दर्शयति वेश्माकाशे त्वाग्निदेहगात्रच्छिद्राणि चात्मवान् धीमा
न्यसेद्वृत्तिस्थिमांसादिकतिनां तं २५ ॥ ०

भा०म० टी० अ० 58

एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्य लयमाह वाचमित्यादिना तत्र यद्यपि
पंचीकृतस्य पुरुषत्वादध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु तन्मात्रेकादशेन्द्रियेषु तयोर्वाच्यः तथापीह तेषां लय
भावनेयमद्वितीयात्मप्रतिपत्तिपरेति यथा कथंचिल्लयभावो देवतानां प्रवेशकत्वेन प्राधान्याद्दिग्विषयत
द्विषयोर्देवतास्वेव लयः कथ्यते वक्तव्यमहिमा वाच अग्नौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदार्थनिपादो वयसिं विलो
२८ मनोरेतसैव तु न सरस्यध्यात्मनिवापे अध्यात्मविदितिपादेवायाविनिज्ञानवद्य २० ज्योतिषि प्राहिल्य
वाचमग्नौ समवतिष्ठमानेदृशिंल्पकलावपि परानिमन्यावयमिश्रयोपस्थप्रजापतौ २६ मत्यो।
पंतुविसर्गं च पयास्यानेवितिर्हिशेन दित्तस्योर्वमनादेनस्य शमध्यात्मनित्वं च २७ रूपाणि
चक्षुषा भाजन त्यौतिष्ठमितिवेदायेत अपस्तु प्रचेतसा जिह्वान्नेयेज्ञाणानि तितोन्यसेत २८ मनो ॥ ५५ ॥
मनोरयसेदेशुद्धि वोध्येः केवा परे कर्माण्यध्यात्मनारुद्देयदेहममता क्रिया सत्वेन चिन्मेत्व
रसंगयोर्लिंविउियाकर्षकत्वे न प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्येन्द्रियस्य विष तेगुणे वैकारि
येलयमाह प्रचेतसमरतिह्वां रसनाम पस्तुरसस्वपास्त्रघ्राण पृथ्वीनासिनोरपुपलक्षणं अश्विभ्यां सहघ्रा
णेन्द्रियं गंधरूपलक्षितायां क्षितावित्यर्थः २६ पेस्कवोत्रसाणि अध्यात्मनाग्रेकारणाग्रध्यात्मनामि
लिपाके कर्माणि हृदकार चेतस्यैः कथंभूते कैदयस्माद्देहममता सर्वविकारक्रियाभवति तस्मिन्सत्वेन चे ५८
तन्यायांगुणैः गुणकार्यैः प्रागवशिष्टेर्दैवैः सह यदहमसत्वादिभिर्गुणैर्दैतभूते वैकारिकभोग्नत्वादिविकारवंतत्तेरत्नपरेनिर्विकार

58A

नतु विकारवतः कथं परे लयः स्यात विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह अप्स्विति अहेज्योतिःत
त्वनभः कूटस्थे महत्तत्त्वे तच्च कूटस्थमहत्तिमहत्तत्त्वे तदव्यक्ते प्रधाने तच्चाव्यक्तमक्षरे परमात्मनि ३० इति स
र्वोपाधिलयाद्धेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं तेनाक्षरमक्षरतया ज्ञात्वा अद्वयः सन् विरमेत् दग्धकाष्ठोय
थानलः ३१ इति भावार्थे सप्तमस्कन्धे द्वादशः ॥१२॥ त्रयोदशे यतेर्धर्मः साधकस्योच्यते महान् अवधूतेति

अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नभस्यमुं कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ३० इत्यक्षरतया
त्मानं चिन्मात्रमवशेषितं ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ३१ इति श्रीभागवते सप्तम
स्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ नारद उवाच कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ग्रामैकरात्रविधि
ना निरपेक्षश्चरेन्महीं १ बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न लिङ्गाद्दण्डादेरन्यत्किंचिदना
पदि २ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ३ पश्येदा
त्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ४

हासेन सिद्धस्य चाख्यायते १ एवं ध्यात्वा अकल्पः स्नानादिकं कुर्यात आन्वीतिकां कल्पस्त्वेवं ध्यात्वा
परिव्रज्येति निर्बन्धः किं यद्वत्त्यागं देहातिरिक्तं सर्वमित्याह मात्रेति नश्यार्थमानाह ग्रामैकरात्रेति न वसेः
कौपीनाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलमन्यदिति वा त्यक्तं प्रेषोच्चारणान्नर्वमेव २ ३ सदसतः परेका

भा.स्क.
टी.
११
59

तमात्मानं परे ब्रह्मणि कथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः न हि बद्धमुक्तयोरैक्यं संभवति तत्राह स्वप्ने स्वबुद्धेरिति स
सा हि तमात्मानं त्वजागरतः स्वप्ने योऽयं विविक्तं प्रकाशते स्वपो नु न तमो नापि विक्षेपः अतः तदात्मदृक् आत्मानं
स्वीकृत्य स्थितः एवमात्मनो गतिं तत्वं पश्यन् अतएव बन्धमोक्षौ च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परे ब्रह्मणि
सर्वत्रापरिच्छिन्नरूपः तद्रूपो गच्छेत् निद्राहीनो जागरस्यापि यो भाव उपजायते तं भावं भावयन्नित्यमु
च्यते नेतरो यतिरिति २६ अस्य देहस्य प्रभवाप्ययविषयस्मात् नैकालमसाक्षात्स्वेषु अनात्मपरेषु जीविका
स्वप्नबोधयोः यथा वात्मनो गतिमात्मदृक् पश्यन् बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः २७ नात्मनि देहे
द्युते मृत्युमभ्येवं वा स्वजीवितं कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययं २८ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोप
जीवेत जीविका वादवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंचन संश्रयेत् २९ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवा
भ्यसेद्बहून् न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्क्वचित् ३० न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः
न तत्र विद्याप्रवृत्तिः वादवादान् जल्पवितण्डादिनिष्ठान् तर्कान् कंचन मतपिपक्षं | शान्तस्य समचित्तस्य
निर्वेधेन न संश्रयेत् ३० नानुबध्नीत प्रलोभनादिना आलस्यादापादयेत् आरम्भान् महदादिव्यापारान् ३१ परमहं
सस्य विशेषमाह न यतेराश्रमो धर्मार्थः कथंभूतस्य महात्मनः तस्य लक्षणं शान्तस्य त्यागादि आयत्तं स्याद्यभावः
तावेव निर्ग्रन्थेन बहूदकादिलिङ्गमाश्रित्य समत्वं सुवर्णेयमानियमौ स्वाचारावेव वक्ता नो त्यज्येतो यतेन उत्तरत्रैव वक्ता

तेष्वेवज्ञानदार्ढ्याभावे योगभ्रंशापरिहारार्थमाह अव्यक्तेति नवदिर्व्यक्तं लिंगं यस्य व्यक्तोर्थः प्रयोजनमात्मा
नुसंधानरूपं यस्य सः मनीष्यपि उन्मत्तवद्बालवच्च कविरपि मूकवदात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत् तेषु यथोन्मत्ता
दिरूपमन्येरवनत्या वर्तेत स्वदृष्ट्या तिष्ठेद्वा यथानुसंधानाभावेन त्वर्थः १० परमहंसधर्ममेवेतिहासेन स्फुर
यति अत्रापीति यावदध्यायसमाप्तिः आजगरव्रतस्य मुनेश्च ११ धरोपस्थे भूपृष्ठे सह्याद्रेः सानौ रजो

अव्यक्तलिंगो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणां १० अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ११ तं शयानं धरोपस्थे का
वेर्यां सह्यसानुनि रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसं १२ ददर्श लोकान्विचरन्लोकतत्त्ववि
वित्सया वृतोमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः १३ कर्मणाकृतिभिर्वाचा लिंगैर्वर्णाश्र
मादिभिः न विंदति जना यं वै सोसाविति न वेति च १४ तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृश
न् विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः १५ बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा वि

मिधंसे वेस्लनूदेशैर्देहावयवैः तेचैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह भोगिनां खलु देहोयं पीवा भव
निगूढममलं तेजो यस्य तं १२ कर्मादिभिर्जनो यं न विदुः तं पादयोः शिरसा स्पृशन्नत्वाभ्यर्च्याप्राक्षी
दित्युत्तराणान्वयः १४ १५ उद्यमसहितस्त्वं भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं धारयसि तत्रैव हेतुं वदेति तं नीयेना

भा.स.
टी.
६

उपमंलिनिवमममभोगोमीनितवाह प्रिंनेवेति उइतिनिम्रियेहइति प्रसिद्धान्तवार्यो नामलीतिप्रसिद्धमेवेत्यर्थः
एतेनायोरिवपेतोः रेतोः पीवानंमयोगपचेत २० किंच विनाजेनायसमर्थोशांपजनमलदर्थमुग्धमकरोति
वेनस्मर्थोकिमितिनकरोपीत्याह कविर्विद्वान् कल्योदक्षः निपुणपरक्षुत्कनः चित्राः प्रियाः लोक
रंजनाः कथायस्य तथापिलोकस्यकर्मकुर्वतः सतः शेषंतद्दीलितापितन्नुसर्वेपरपरन्नापिपादौतरे

वेतेनायानस्यनिरुद्धमस्यब्रह्मत्वाद्दार्योयतपवमेभागाः प्रभोगिनोयतववित्रदेहः पीवायतनलह
दंतः तम चेत २१ कविः कल्योनिपुणः रक्तचित्रप्रियकथः समः लोकस्य कुर्वतः कर्मशोषं २४
वृद्धीलितापिवा २२ नारदउवाच मरुत्यदेत्यपतिनापरिपृष्टोमहामुनिः स्मयमानस्तमभ्याह
गो ब्रह्महादामृतंवचितः २३ ब्रह्मोवाच वेरेदमसत्पुष्पभवान्नवायसमनः ईहोपरमयो
गोपदान्वाख्यामवत्तया २४ यस्यनारायणोदेवोभगवानहृद्गतःसदा भक्त्याकेवलयाज्ञाने
धुनोतिध्वान्तमर्कवत २५ अथापिब्रूमहेप्रश्नांस्तवराजन्यथाश्रुत संभाषणीयोहिभवानात्म

नेहतत्तकर्मनहृतिनोपिवानचैलोपीदित्यर्थः २८ तस्यवागेवामृतंतेनतंयचितोवशीकृतःसन् २९
मृष्याख्याव्रवत्तयाप्रतीक्षाभवान्वेदववस्यायोगात्वलितानामस्मलानन्नुभवान् इदमितियहड़क्त तदेवाह
नानामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्योः पदानिस्थानानिफलानीत्यर्थः २० वेदइतवोइतः पश्यति शविष्टः

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन् किं कोषघृ इति यदुक्तं तत्राह तृष्णयेति चतुर्भिः भयप्रवाहकारिण्या।
यया विचित्रया विविधैः शरीरैर्मया कार्यात्तया लोकः कर्मसु प्रवर्त्यमानोऽहं एवं नानायोनिषु योजितः प्रवेशितः
२३ तयैव मे लोकं प्रवृत्त्या लोकं यदृच्छया प्रापितः कथंभूतं लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारमाधर्मेण निरय
स्य मूकादियोनेर्द्वारं मिश्राभ्यां ताभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यद्वारं सर्वतो निवृत्त्या अपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः
२४ यत्रापि मनुष्यत्वेपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्त्यै विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि २५ प्रवृत्त्या कदाचित्स्याद
तृष्णया भववाहिन्या योग्यैः कर्मभिरुद्यता कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजितः २३ यदृच्छ
या लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च २४ अत्रापि दम्पतीनां च।
सुखायान्यापनुत्तये कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि विपर्ययं २५ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहो
परतिस्तनुः मनःसंस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् २६ इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृ
त्य वै पुमान् विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिं २७
स्मारयति निवृत्त्या न कथं स्यादिति चे
त्तत्राह सुखमस्यात्मनो रूपमेव नहि किंचित्प्रकाशेनेत्याह सर्वेति तनोतीति तनुः क्रियानिवृत्तो स्व
तःप्रकाशमानं तथापि भोगान्मनःसंस्पर्शजान्मनोरथमात्रजातान् अथ तान् दृष्ट्वा स्वप्स्यामि निरूप्य मा
मित्यर्थः नहि कदाचित्कथं भन्तन तत्राह संविशन्त्यारब्धभोगाननुभवन्नित्यर्थः २६ एवं चेत्कोपि संसारन

प्राप्नुयात्तत्राह इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थमित्येवं सन्तं पुरु
षार्थं विस्मृत्य असत्यपि द्वैते २७

भा॰ ७ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति जलमिति तदुद्भवैः तृणशैवालाकाम्यया जलेच्छया स्वतः आत्मस्वरूपादन्य
टी॰ त्र पुरुषार्थमाप्नुयात् २८ एवं सत्यनिरूप्यमत्वे कारणमुक्त्वा विषयेयदेष्टुमिति यदुक्तं तद्विवृणोति देहादिभि
६१ रितिपञ्चभिः ईहतः इच्छतः अनीशस्य निर्दैवस्य पुंसः प्रारब्धाः क्रिया मोघा विफला एव भवन्ति २९ क्रि
61 याणां सफलत्वेपि फलस्यानुपयोगमाह आध्यात्मिकादिभिरिति मर्त्यस्य मरिष्यतः कृच्छ्रेणादुःखेनो

जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया मृगतृष्णामुपाधावेत्तथान्यत्रार्थदृक्स्वतः २८
देहादिभिर्दैवतन्त्रैरात्मनः सुखमीहतः दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः २९
आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किं
१॰ यथापि धनिनां क्षेमाल्लब्धानामजितात्मना भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनां
२१ राजतश्चौरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयं २२
शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात्स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः २३

एतैः श्लोकैः १॰ कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेष्वर्थेषु दुःखं तदवस्थमित्याह यथापीति २१ भयं प्रपञ्चयति राजत
इति स्वस्मात्स्वत एव कथंचित्प्राणभोगविस्मरणादिनाशः स्यादिति प्राणवतामर्थवतां च भयमिति
ता २२ यतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राणार्थयोः स्पृहा न कार्येत्याह शोकेति २३ ॥ ०

२

नन्वेवमनर्थोनर्थं भवतोपि न केचिद्धिज्यते नैषयथालाभेन तुष्यति त्वं तु कथं वैराग्यादिकं प्राप्तोसि तत्राह म
धुकारेति मधुमक्षिकाजगरौ च ययोः शिक्षितयापूर्वंनपर्यालोचनया २४ मधुकराच्छिक्षितमाह विरागइति
विनयतिं हत्वाप्यन्योविनरहरेदिव्येव २५ अजगराच्छिक्षितमाह अनीहइति सत्ववान्धैर्यवान् २६

मधुकारमहाभैर्यो लोकेस्मिन्वोगरूहमो वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षितयावुध २४ विरागः
सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मे मधुव्रतात् कृच्छ्राप्तं मधु विहितं हत्वाप्यन्यो हरेत्पति २५ अनीहः परि
तुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहं नोचेच्छये बहूहानि महाहिरिव सत्ववान् २६ क्वचिदल्पं क्वचिद्भूरि
भुंजेन्नं स्वाद्वस्वादु वा क्वचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित् २७ श्रद्धयोपहृतं क्वापि कदाचि
मानवर्जितं भुंजे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद्दिवानक्तं यदृच्छया २८ क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव
वा वसेन्यदपि संप्राप्तं दिष्टभुक्तुष्टधीरहं २९ क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु क्वचि
त्प्रासादपर्यंके कशिपौ वा परेच्छया ४० क्वचित्स्नातो नुलिप्तांगः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः रथेभा
श्वैश्वरे क्वापि दिग्वासा ग्रहवद्विभो ४१ नाहं निंदे न च स्तौमि स्वभाववैषम्यं जनं एतेषां श्रेय आशासे उ
पीनत्वेहं नत्वेनपरच्छया मामानारितोषं प्रपंचयति क्वचिदल्पमितिषड्भिः ४० ४१ चीरं जीर्णावस्त्रखंडं वसे
परिदधे दिष्टभुक्प्रारब्धभोगी २९ प्रासादमध्यपर्यंके तत्रापि कशिपौ ४० चरेविचरामि क्वचिद्ग्रहवद्विभो।

नैकांम्यमहात्मनि ४२
ते

वरोविचरामि ४१ नचमानापमानकर्तृषु मनेवेषम्यमितिस्याद
नाहंनिंदामिमहात्मनिविप्रौ ४२

भा.स. एवंभूतस्य तस्य स्थितावुपायमाह विकल्पमिति द्वाभ्यां चित्ते भेदग्राहके मनो हृतौ ग्रथं रूपो विभ्रमो यस्मिन्तं वै
टी. कारिके अहंकारे अनंतरं महत्तत्वद्वारेणेत्यर्थः ४३ मन्यमेव पश्यतीति तया ४४ मदृक्षालोकशास्त्रा
५५ व्यपेतं ननु तर्हि रक्षाय्यनो भवान्भगवत्परः ४५ इति सप्तमे त्रयोदशः १३ चतुर्दशे गृहस्थस्य परमोप

62 विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जुहोत्यनु ४३ आत्मानु
भूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ततो निरीहो विरमेत्स्वानुभूत्यात्मनि स्थितः ४४ स्वात्मवृ
त्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितं व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्प्रियः ४५ नारद उवाच
धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वासुरेश्वरः पूजयित्वा ततः प्रीत आमंत्र्य प्रययौ गृहं ४६ इति श्री
भागवते सप्तमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः युधिष्ठिर उवाच गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चांजसा
ति याति देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः १ नारद उवाच साधु पृष्टं महाभाग लोकानामनुग्रह
ता तत्तेन न तदेव तस्य नैष्कर्म्यं येन कर्मिणां १ गृहेष्ववस्थितो राजन्क्रियाः कुर्वन्यथोचिताः वा

मेदैर्येते देशकालादिभेदैः पुनः श्रेयो विशेषकृत् १ गृहस्थमंगलमाह गृहेष्विति वासुदेवार्पणं साक्षादुपा
प्रतिस्वगत्वेन प्रथममवश्यतिधर्मं स्वमिति तेषु तदि गृहस्थस्य मोक्षो न स्यादिति शंकितः शंकते गृ
हस्थ इति १ तस्य मोक्षधर्ममाह गृहेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः साक्षाद्वासुदेवार्पणं यथा भवति

62A

५ स्वयमेवमुच्यमानेषु विषयेष्वास्थितः पुमान् स्वप्नवत्पुत्रादिषु संगं विमुंचति न हि तत ५ नन्वे
वं सत्स्वप्नवज्जैर्ध्यानाभिभूयमानस्य कुतो गृहे जीविका क्रियाः स्युः तत्राह यावदर्थमिति ६ तनेन्नाः सक्तः बहि
स्तात्तत्तावनलोके जनमध्ये नरतामानुष्यमभ्यसेत् पुरुषाकारमात्रं कुर्यादित्यर्थः ५ आगरे न्तु कापि ना
कुर्यादित्याह ज्ञातय इति ६ नन्वेवं सर्वानुमोदने वितत्य प्रसंगात् कुतो जीवनं कुतो वा कर्म करणं ॥

मात्वन्भगवतोभीतामवतारकथामृत श्रद्धानो यथाकालमुपपन्नान् जनान् वृतः ४ तत संगा ॥
त्केवकैः सर्गो मान्लु ज्ञायमजनादिषु विमुच्येतमुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ५ यावदर्थमुपासीनो
देहे गेहे च पण्डितः विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ६ ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृ
दोऽपरे यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ७ दिव्यं भौमं चान्तरीक्षं वित्तमच्युतनिर्मितं त
त्सर्वमुपभुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ८ यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनां अधिकं योऽभि
५१ मन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ९ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः आत्मनः पुत्रवत्पश्ये ॥ ९

तत्राह दिव्यं हिरण्यादि भौमं तैलधान्यादि अन्तरीक्षं तमकस्मात्प्राप्तं एवं स्वतएव तैरेषामन्तरं कि ॥ १०
मच्युतेनिर्मितं दैवलब्धं एतत् एतत्पूर्वोक्तकर्मादि ८ दैवाद्धीलाभेजातेन पितृत्वाभिमानो न कार्य इत्याह
यावदिति मियेत पर्येत ९ अतएव पकमपि स्वगृहे तेनैवाप्रविष्ट भुञ्जानं न निवारयेदित्याह मृगोति

मर्कोमर्कटः सरीसृपः सर्पः मक्षिकाद्यैः पुत्रैः एषां मृगादीनां ६

सोमंनिधानादि ३

भा.स्कं.
टी.
७२

प्रतिकृच्छ्रेणायासाद्यन भजेत किंतु यावद्दैवप्रापितं तावदेव भजेत १० स्तेन स्वाधात्स्वपतितं अन्नवमा-
यिनः श्वचण्डालादयः तानभिव्याप्य मया यथार्हं कामान्संविभजेत स्वभोग्यान्विभज्य दद्यात् यथा एका-
मात्मनो दाराः भार्यां तस्यामपि तिथिशुश्रूषणेति युक्तायां स्वयं शुश्रूषा हीयेत यस्माच्च नृणां स्वत्वग्रहः
तामेकामपि संविभजेत अतिथ्यादिशुश्रूषणेति युञ्जीत न त्वन्यथा मनस्यपि यथार्हं संविभजेदिति

त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि यथादेशं यथाकालं यावद्दैवोपपादितं १० आश्वाघान्ते-
वसायिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ११ जह्याद्यद-
र्थे स्वान्प्राणान् हन्याद्वा पितरं गुरुं तस्मिन्स्वत्वं स्त्रियां जह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः १२ कृमिविड्भ-
स्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरं क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः १३ सिद्धैर्यज्ञावशिष्टा-
र्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात् १४ देवानृषीन्नृभूतानि
पितॄनात्मानमात्मवान् स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् १५

मुक्तत्वात् ९ एवं चेत्तेनेश्वरो वशीकृतः स्यादि-
त्याह यदर्थे यन्निमित्तं अन्यैरजितोपि स्वस्त्रीलेन जित एव १२ कथमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानो हातव्य अत आह
तत्त्वविचारेणेत्याह कृमिविड्भस्मनिष्ठापर्यवसानमेतद्यस्य तदीया देहाद्यारतिर्यस्यां सा भार्या क्व हि
आत्मा नभोपि छादयतीति नभश्छत् तथा १३ किं च सिद्धैर्दैवलब्धैः यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैरन्नादिभिः सह

नृभूतानि नृभूतानां १६ एतद्विज्ञायवन्नाद देवादीन्पंचयज्ञदेवता आत्मानं च पंचस्वप्येषु पुरुषमन्तर्यामिणमेव यजेत् १५ ॥

६२

63A

१९ न पुनरपि निर्वपेद्यन्नार्थं कार्याकार्यं स्यात् नहीति विप्रमुखे हुतेरन्नादिभिर्येया ह्युक्तेन श्रूयतेऽनन
तथा त्र्यग्निमुखे तो हविषा इत्येतेन १७ ब्राह्मणेषु देवेषु यत्तदेवतास्मसत्योदिषु अन्येष्वपि न देषु पस्यारिषु
चरेद्वह्ने अन्नयोमिण ब्राह्मणानन्तु मर्त्यादियजने ब्राह्मणाय जननानन्तरं अन्येषु पञ्चस्वपाठान्ते ब्राह्मणा
यत्रांस्तृनो ऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यत्नसंपदः वैतानिके न विधिना अग्निहोत्रादिनाग्ने तेन १९ नय
ग्निमुखे तो ऽग्रे वै भगवान्स्वेवयत्नभुक् इत्येतद्धविषाग्नेनय यथा विप्रमुखे हुतैः १० नस्माद्ब्राह्मण
देवेषु मर्त्यादिषु पर्याप्तः नैमैः कामेष्वन्नेष्वेवनैतत्त्वं ब्राह्मणानन्तु १८ कुर्यादापरपक्षीयमासि
प्रौष्ठपदे हितः श्राद्धं पितृभ्यो यथावित्तं नक्षत्रे च विनवान् १९ अयने विषुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिन
क्षये चन्द्रादित्योपरागे च द्वादश्यां श्रवणेषु च २० तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्त्तिके च
तस्रश्चाष्टकास्त्रेमन्तशिशिरेतया २१ माघे च सितसप्तम्यां मघायाराकासमागमे एकयाचोत्तम
याः नन्दपस्यते १९ प्रौष्ठपदे भाद्रपदे १९ २० शुक्लपक्षे अत्र \ त्यावामासहितानि पुनान्यपि २२
पत्नीयायां नित्यर्थः हेमन्तशिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेऽपि याः तिस्रोऽष्टकाः तास्तु २१ संग्राणि
चतुर्थ्यां मार्गशीर्षाकान्यूनं चतुरशमे वानुगतिः तयामामासहितानि ततन्नामसनामप्रभृतिनिमित्तानि तत्रा
नि पञ्चाविपरास्तु तदानन्तरं त्रिकायां पुष्यशुक्लोपेतामासि योषिमामेनु पञ्चमाः नाम्ना सपिण्ड्यामाघाद्या

श्रीविष्णुस्मृतिकारिका ४२ ॥

भा॰स॰
टी॰
६६
64

श्रवणाद्याश्रवणाउत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदाद्वादश्यांयोगप्रशस्तानि अथमूलनक्षत्रमेकादशीवाथ
हस्तात् नृहाजन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् जन्मनक्षत्रस्यश्रवणस्यवायोगेनयुक्तैर्दिनैः यदायोगग्रहणासंबं
धवाद्रत्याथ्य २३ नकेवलमेतावन्तएवकालाः किन्तुधर्ममात्रस्यापि नयनतः तिष्ठाम्या नैदेवश्राद्ध
द्वादश्यामनुराधास्याच्छ्रवणाः तिस्रउत्तराः तिसृष्वेकादशीवासुजन्मर्क्षश्रोणायोगयुक् २३ तएते
श्रेयसः कालानृणांश्रेयोविवर्द्धनाः कुर्यात्सर्वात्मनैतेषुश्रेयोमोघंतदायुषः २४ एषुस्नानज
पैर्होमैर्व्रतदेवद्विजार्चनैः पितृदेवनृभूतेभ्योयद्दत्तंतद्ध्यनश्वरं २५ संस्कारकालोजायायाअ
पत्यस्यात्मनस्तथा प्रेतसंस्थामृताहश्चकर्मण्यभ्युदयेनृप २६ अथदेशान्प्रवक्ष्यामिधर्मा
दिश्रेयआवहान् सवैपुण्यतमोदेशः सत्पात्रंयत्रलभ्यते २७ बिंबंभगवतोयत्रसर्वमेतच्चराच
रं यत्रहब्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितं यत्रयत्रहरेरर्चासदेशःश्रेयसांपदं २८ यत्रगंगाद
योनद्यःपुराणेषुचविश्रुताः सरांसिपुष्करादीनिक्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत २९ ॥

षः अमोघंसाफल्यमित्यर्थः २४ संस्कारकालइति जायायाः पुंसवनादिः अपत्यस्यजातकर्मादि आ
त्मनोयज्ञदीक्षादि प्रेतस्यसंस्थादहनादि मृताहश्चसांवत्सरिकं यदाअन्यस्मिन्पित्र्ये अभ्युदयार्थेकर्मणि
श्रेयः कुर्यादित्यनुषंगः २६ यत्रयस्मिन्सर्वमेतच्चराचरंमिलितंतस्यभगवतोबिंबंरूपं सत्पात्रंयत्रलभ्यते

टीकायांसप्तमस्कंधे ... २९
६४

ॐ

१ 64A

सीतारामस्य चाश्रमस्यादिर्विषोद्भयोः शूयकपुरं तावियोगकालाभिमापेण २८ अर्वाश्चितास्यास्त्रिरप्रति
माश्रिताः शर्वं नयाल ग्रामशिलार्चनं देवाउक्त स्त्येपोनकतो २९ अत्रैषु देशेषु हरिः कृतः स्वस्वरूपेण
मधिकस्थकलस्पर्शदयोयस्मान्मन्नयाहरिरेवपात्रेनिर्निर्णीतनदाह हरिरेवेतिवदेषुचक्रस्थितुचक्र
कुरुक्षेत्रंगयाशिरः प्रयागःपुलहाश्रमः नैमिषंफाल्गुनंसेतुप्रभासोथकुशस्थली ३० वाराणसी
मधुपुरीपंपाविंदुसरस्तथा नारायणाश्रमोनंदासीतारामाश्रमादयः ३१ सर्वेकुलाचलाराजन
महेंद्रमलयादयः एतेपुण्यतमादेशाहरेरर्चाश्रिताश्रये ३२ एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो
ह्यभीक्ष्णशः धर्मोह्यत्रेहितःपुंसामहस्राधिफलोदयः ३३ पात्रंत्वत्रनिरुक्तंवैकविभिःपात्रवि
त्तमैः हरिरेवैकउर्वीशयन्मयंवैचराचरं ३४ देवर्ष्यर्हत्सुवैसत्सुतत्रब्रह्मात्मजादिषु रा
जन्यदप्यशःजातायामतःपात्रतयाश्रुतः ३५ जीवराशिभिराकीर्णाअंडकोशांघ्रिपोमहान् तन्मूल
त्वादच्युतेज्यासर्वेजीवात्मतर्पणं ३६ पुराण्येननसृष्टानिनृतिर्यगृषिदेवताः शेतेजीवेनरूपेण
हेत्वेव नपोयोगाभिःस्थितेपुत्रप्रात्मनमादिषुमनकादिषुपिसत्सुतेनवादेवीयेयाजन्मस्येयपयचाराच्युतप
वपात्रत्वमाप्रमतः ३७ ममतत्वेहेतुमाह जीवराशिभिर्व्याप्तोव्रह्मांडकोशाख्यवृक्षोन्निपःसर्वेजीवाना
मात्मतर्पणं ३८ एतदेवपुरुषनामनिरुक्त्याउपपत्ति पुराणीति नृतिर्यगादिरूपाणिपुराणिश।

किंचकृतर्यर्हसो ३०

हिरण्मितेषांतर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मेन च वसतः शेतेऽस्मतः पुरु
षत्वमित्यभिसिद्धः ३७ ॥

भा॰स॰ तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषेषु पात्रताधिक्येन वर्तितेन तस्मात्पुरुषः पात्रं तत्रापि यावानात्मज्ञानांशः यथा
टी॰ यथा ईयते तप आदियोगेन यत्र प्रतीयते तथा तस्यासौ पात्रमित्यर्थः तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्त
६५ रामात्मेत्यादि ३८ नरेषु प्रतिमादौ हरेः पूजां किमिति कुर्वन्तीति तत्राह दृष्ट्वेति द्वाभ्यां मिथो वर्तमानमसं
65 मानत्वमित्यवज्ञानात्मतां द्विषत्वं तेषां भावं दृष्ट्वा क्रियायै पूजायै ३९ हरिमुपासते उपासितापि अर्चा पुरु

तेष्वेषु भगवान् राजन् तारतम्येन वर्तते तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ३८ दृष्ट्वा ते
षां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ३९ ततोऽर्चायां
हरिं केचित् संश्रद्धाय सपर्यया उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषां ४० पुरुषेष्वपि राजेन्द्र
सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुं ४१ नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् कृष्णस्य
जगदात्मनः पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ४२ इति श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे चतु
र्दशोऽध्यायः ४

षद्विषामर्थदा न भवति पुरुषद्वेषं हि नार्चिता सती स्वपि मद्याधिकारिणां पुरुषा
र्थप्रदा भवन्त्येवेत्यर्थः ४० पुरुषेष्वेवं ज्ञानात्तपआदिभिस्सपुनर्विशेषान्तरमाह पुरुषेष्वपीति योग्या ६५
तेन सुपात्रं विदुः ४१ एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति नन्वस्येति ४२ इति भावार्थे सप्तमे चतुर्दशः ४

65A

ततः पंचदशो सर्ववर्णाश्रमनिवेदनः सारतः संग्रहेणास्य वर्णितो मुक्तलक्षणं १ सर्वेषामपि मोक्षध
र्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायारंभः तत्र श्राद्धगतान्विशेषानाह कर्मनिष्ठा इति स्वाध्यायादिषु परिनि
ष्ठिता इति विशेषः २ कव्यानि पितृनुद्दिश्य देयानि दैवे वह्व्यान्यपि तेभ्यो देयानि यथार्हत इति संबंधः ॥
नारद उवाच कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे स्वाध्यायेन्ये प्रवचने केचिज्ज्ञानयोगयोः
१ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानंत्यमिच्छता दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः २ द्वौ दै
वे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा भोजयेत्सुसमृद्धोपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरं ३ देशकालो
चितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च सम्यग्भवंति नैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देशे काले
च संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतं श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयं ५ देवर्षिपितृभूते
भ्य आत्मने स्वजनाय च अन्नं संविभजन्पश्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकं ६ न दद्यादामिषं श्राद्धे न
चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ७ नैतादृशः परो धर्मो नृणां स
नाहितात्मस्य च ८ वस्तुविस्तरः कुतः प्रातः येन निषिध्यते न दंडमिच्छता न्यासो दंडस्य भूतेषु म
नः स्वजनानामर्पणात् सम्मातो चेत्त्रिमर्य्यैतेन तत्यिचात्ययः कथं वन्यो इत्येवमाषामाहिंसादिन्यर्थः
७ मुन्यन्नस्यापि श्राद्धादिदैवेत्रहंयेति वेदितमन्न ५ पुरुषात्मकमीश्वररूपं ६ ७ दंडस्य न्यासः

सिंहासनस्थमासीनः पतद्वरीलोकेति ॥ २ ॥

तिविक्रमदश २८

भा.स. अतएवोत्तमाधिकारिणो वाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह एक इति अनीहा निष्कामाः ज्ञानदीपिते।
टी. आत्मस्फूर्तिमति आत्मसंयमेऽग्नौ जुह्वति मनो नियम्यान्ते दत्तात्मन्यात्मजं तीत्यर्थः तदुक्तं सर्वं तत्स्व
नैः प्रत्यक्स्फूर्तिं स्वात्मस्फूर्तिमन्तर्निशाविधानेकं तत्यंस्त्यजेन्न कर्म संत्यजन् विशुद्धनोन्यथे।
६६ ति १ मामा एषः फलं वेदयन्यादितिकुतः प्रकरणाः अमृतत्वप्रमाणानर्पकः ततः किं अतत्त्वः आत्मना।
66
एके कर्म सम्यागुत्सानतानिनोपतत्त्वविज्ञमाः आत्मसंयमने नीहाज्जुह्वति ज्ञानदीपिते १ द्र
व्ययैर्हेयत्वमाणाद्दद्धाभूतानि विध्यानि एष माकरणोदन्याद्यतत्त्वोऽमृतत्वप्रभावे १ तस्मादै
वोपपत्त्वेन मनुष्यत्वेनापि धर्मवित् सतुष्टोदरवृद्धः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ११ विधर्मः
परधर्मश्च आभासउपमाच्छलः अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् १२ धर्मबाधो वि
बानुभितः तया च स्मृतिः धर्मः स्यादपरधर्माय चोदितः उपधर्मस्तु पाखण्डो दंभो वा याश्रुभिच्छला।
वेतो विहाय वर्णाश्रमजातीनान्यप्रियाकर्मतो वनभव नीचेतेन प्राप्नुतास्यावानुनयाउत्कृष्टामस्वीरेति १०
क्रमसमनादेर्नापद्यापिव्याप्रचेद्धर्मबाधः धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः अन्यस्य चोदितो न्य
स्य परधर्मः उपधर्मस्त्विति शाहृत्स्थितभेदः अनयाव्याख्यानयस्मिन् ययादस्यावतादोजयेदित्युक्ते
दशाभ्यो वर्णानिति शतभूदितिपाठेऽधर्मस्याह्नमात्रविधर्मतीतितया ययागारख्यादिन्यायेनकर्मारिशंचत्वारो ६६

अमृतत्वमतुवर्णयति तस्मादिति ११ अधर्मवत्साक्षात्त्रिविधइक्त ११ ११

66A

स्वधर्मानुष्ठानानंतरं धर्मध्यस्याश्चर्यमपि परधर्मो नानुष्ठेयः अनुपयोगादित्याह स्वभावविहित इति १८
किंच अयं नो धर्मार्थं यन्नेनेहेतनोपहेतन धनार्थेन काम्यपि नेति वा देवोपपन्नेनैव स्वधर्मस्थिष्टेकलं।
त्वात् पापार्थमपि न द्दन्ने तेन तन्मपचयति मुनीहेतेतिमार्हैः षड्भिः १७ १८ उपालंभोपाद्यार्थस्य मउ।
धर्मविच्छूपाकृतः पुभिर्भासोह्याश्रमान्पृथक् स्वभावविहितो धर्मः कस्यनेष्टः प्रशांतये १८
धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाधनो धनं अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा १५ संतुष्टस्य निरी
हस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखं कुतस्तत्कामलोभेन धावतोर्थेहया दिशः १६ सदा संतुष्टमनसः स
र्वाः शिवमया दिशः शर्कराकंटकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवं १७ संतुष्टः केन वा राजन्न वर्ते
तापि वारिणा औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायते जनः १८ असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्यात
पोयशः स्रवंतीन्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते १९ कामस्यान्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलो
दयात् जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः २० पंडिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयच्छिदः
पातकत्वात्तस्य २० २२ दृष्पालः पातं हुताचरति २१ ११ तथाद्भुजनवः का \ सदसस्पतयोप्येके अ
संतोषात्पतंति अन्तो दृकादीति कामात् लोभाभावात् क्रोधस्य चान्तं याति एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसात
स्मात् दयाविशिष्टैः जित्वापि भुक्त्वा इदानीं कोवा भुक्त्वापि लोभस्यैव नान्तं याति नान्यथेः २० २१ ॥

मोक्षधर्मटीकायां ६५

भा·स·
टी·
१०
67

इदानीं कामादिजयोपायमाह असंकल्पादिति चतुर्भिः जयेदिति पत्येकमन्वेति अर्थेष्वनर्थदर्शनेन तत्
त्वावमर्शनात् अदेहानुसंधानेन २२ आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन महतां सात्विकानां सेवया यो
गस्यान्तरायान् लोकवार्तादीन् २३ येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायते तेष्वेव कृपया हिताचरणेन दैवं दैवोप
सगोनिमित्तं दूयामनः पीडादि तदुक्तयाज्ञवल्क्येन विमनाविफलारंभः संसीदत्यनिमित्ततइति आ
असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् २२ आ
न्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया योगान्तरायान्मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया २३ कृपया
भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्वनिषेवया २४ रजस्तमश्च
सत्वेन सत्वं चोपशमेन च एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् २५ यस्य साक्षाद्भगवति
ज्ञानदीपप्रदे गुरौ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् २६ एष वै भगवान्साक्षात्प्रधान
त्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन सत्वनिषेवया पुरुषेश्वरः योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लो कोयं मन्यते नरं २७
सात्विकाहारादिना २४ २५ ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्था
त्वात्तत्राह यस्येति मर्त्यासद्धीः मनुष्य इति दुर्बुद्धिः तस्य यच्छ्रवणं कुंजरस्नानवद्व्यर्थं २६ ननु गु
रोरपि पुत्रादयोऽन्यतरमेवमन्यन्ते अत आह एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्य नरोऽसावितिबुद्धिर्भ्रान्तिरि

त्यर्थः यद्यान्वहितस्तथोदेर्मनुष्यत्वदृष्ट्या प्रतीयमानोऽपि गुरुर्भग
वान्नभवेत् यथेष्टमप्रीकृतस्त्वत्यर्थः २७

67A

एवं मेवैकपायैः कामादिवेगांजित्वानियतेंद्रियोभूत्वाध्यानपरोभवेत् अन्यथांतु प्रतिसर्वंशास्त्रवैफ
ल्यमित्याह्निकाह षड्वर्गमिति सर्वाअपिनियमचोदनाःश्रवणादिविधयः षडिंद्रियवर्गस्यसंयमः त
स्मिन्नेवैकस्मिन्नंतोयासांतदेकपराइत्यर्थः नचतावतापिचरितार्थाइत्याह तदंताःसत्योपिपरियो
गान्नथारागाष्या नसमाधीनेनोआवहेयुः नसाधयेयुः तर्हिकेवलंश्रमावहाएवेत्यर्थः २८ एतदेवदृष्टा
न्तेनाह यथावार्त्तादयः कृष्यादयः अर्थाः तत्फलानि वयोगस्यार्थंमोक्षं नसाधयंति अन्ततानर्थाय।

षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वानियमचोदनाः तदंतायदिनोयोगानावहेयुःश्रमावहाः २८ यथा
वार्त्तादयोह्यर्थायोगस्यार्थंनबिभ्रति अनर्थायभवेयुःस्मपूर्तमिष्टंतथासतः २९ यश्चित्तविजये
यत्तः स्यान्निःसंगोपरिग्रहः एकोविविक्तशरणोभिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ३० देशेशुचौसमे
राजन्संस्थाप्यासनमा[illegible]त्मनः स्थिरंसुखंसमंतस्मिन्नासीतर्ज्वंगओमिति ३१ ॥

संसारएव अप्रसक्तोवहिर्मुखविक्षेपहेतुत्वाद्यपिपथ्या २९ एवंयोगंयुंजतोपियस्यकुटुंबादिसंगोननिवर्तते।
विक्षिप्यते तस्यकृत्यमाह यश्चित्तस्यविजयेयत्नउद्युक्तः सभिक्षुःयातनांमन्यसेत् तथाचस्मृतिः हठहार
तस्यगार्हस्थ्याश्यानेभगादिकारागालहृपिनाशहीसंहमन्यसेद्विचारयन्निति मितपाप्रामितमशा
नयस्यसः ३० सन्नसममगायस्य समुत्क्षेप्यामवत्येवंमासीत ओमितिनुच्चारयन्नितिशेषः ३१ ॥

भा॰स्क॰ टी॰ ९९ ३२ एवमभ्यस्यतश्चित्तं निर्वाणं यांति याति ३४ नच पुनर्विक्षिप्यतेऽत्याह कामादिभिर
नाविद्धं यच्चित्तं नत्तोत्तिष्ठेत यतः प्रशांताखिलावृत्ति योयस्य कुतः ब्रह्मसुखेन स्पृष्टं ३५ यस्तु प्रव्रज्या
कृत्वापि भोगलिप्सुः स्यात्तं निंदति यइति त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः आसमंतादुप्यते यस्मिंस्तस्मात्

प्राणापानौ सन्निरुध्यात्पूरकुंभकरेचकैः यावन्मनस्त्यजेत्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ य
तोयतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ततस्तत उपाहृत्य हृदिरुंध्याच्छनैर्बुधः ३३ एवमभ्य
सतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिंधनवह्निवत् ३४ कामादिभिर
नाविद्धं प्रशांताखिलवृत्ति यत् चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् ३५ यः प्रव्रज्य गृ
हात्पूर्वं त्रिवर्गावपनात्पुनः यदि सेवेत तं भिक्षुः स वै वांताश्यपत्रपः ३६ यैः स्वदेहः स्मृतोना
त्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति ह्यसत्तमाः ३७ गृहस्थस्य क्रि
यात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिंद्रियलोलता ३८ आश्रमापसदा ह्येते

गृहात्तत्तान्धर्मादीन्वांताशीत्युक्तं नावला आश्रमविडंबकाः देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकं
ह्रीलभोजी निर्लज्ज इत्यर्थः ३६ नचैवं मन्वादिभिरेवं श्लाघ्यतैत्याह यैः पूर्वं स्वदेहः अनात्मादिरूपः स्मृतः चिं
तितः तएवपुनरेनमात्मेति मत्वा श्लाघयंति लालयंति ३७ यतिमुपलक्षणानि कृत्यत्यागत्यानपि स्वधर्मा

68A

वेत्याक्षत्वजस्यमित्तोरिंद्रियैर्नोस्येपिकोदोषस्तचाह आत्मानंपरंब्रह्मचेतज्जानीयान् तोनेनपुना
निरस्ता आकस्या वामनोधस्यतस्यत्तणिनोलौल्यमेवन संभवतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्वि
जानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति ॥ ७ ॥ अतस्तस्यत्वलौल्येन।
तेरोकपातापदेशप्रमत्तेनमहतानलस्मानयतितव्यमिति समर्थ आत्मानंरथिनंविद्धि शरीरंरथमे
वचेत्यादिश्रुत्युक्तरथरूपकद्वारोपपादयत्याहुरितिषड्भिः इंद्रियेषुमनोभीभूतं रश्मीनाहुःमात्राः या।

रतः आत्मानंचहिजानीयात्यंरजतानधुनामयः किमिच्छन्कस्यवारुनोर्देहपुष्णातिलंपटः ॥ ८ ॥ आहुः
शरीरंरथमिंद्रियाणिहयानभीषून्मनःइंद्रियेषु वर्तमानिमानायिषयाणांचभूतंसत्वंबृहद्बुधः।
मीषमहः ॥ ९ ॥ अत्रदशप्राणमयधर्मधर्मौचक्रेभिमानंरथिनंचजीव यंत्राहुः तस्यप्राणावरहति
शारतजीवंपरमेवलस्य ॥ १० ॥ रागोद्वेषश्चलोभश्चशोकमोहौभयंमदः मानोवमानोसूयाच १४
ह्वायेनवर्त्मानिगतव्यदेशानाहुः सत्वंचित्तंबृहत्तदेरव्यापिवपुर्ंवधंनचि \ मायाहिंसाचमा। १५
ने विनाशोनिवद्दमिवशरीरभवति इंद्रिमस्तेमिति वधनकर्तात्वीषाएवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्राणादयःपंच।
नागःकूर्मश्चकृकरोदेवदत्तंधनंजयश्चेत्येवंदशविधप्राणमततमभिमानस्याहंकारः जीवरथिनमुद्
जीवशरीररथस्यतव्ययेयायत्रप्राणानालत्येनिपात्यतेनथाप्राणावेनजीवाब्रह्माणिनिपात्यतेरथः

भा. स.
टी.
६९

देवकाय यूंपरस्यमो नवरजोभिनिवेशः क्वचिदारूढसमाधेः सत्वप्रकृतयोपि परोपकारादिप्रवृत्तयः शात्र
वः ४६ नृकाय यूंपरयमानत्वशः उपकल्पितः इति पादिपरिक्रीयोयस्मिन नयाभूतयावद्भूते नावदेवग।
विशानां गुरूणां च राणामेवयानिशितानि तानेव वक्षुविभ्रदच्युतानां तथः सन्निसन्नुशाङ्गुः उपशान्तः स्वानदेन।
नैराम्भत्वाद्दस्यादिकमपेतेमर्थः ४५ अच्युतामायाभवबाधकमाह नोचेदिति अमतोवहिर्मुखो
रजः प्रमादः तु निद्रा शात्रवत्वेन पादयः रजस्तमः प्रकृतयः सत्वप्रकृतयः क्वचित ४६ यावन्
कायरयमानत्वशोपकल्पयतेगरिष्ठचराणां चेन्यानिशान्त तानानिमच्युतवलोदयस्त्वयानु
स्वायान्यतश्च उपशान्त इदविनशान्त ४७ नोचेत्समनेमरिद्विपवानिमूना नीतोमध्यविषयः
सुरिति पति नेदमवः मरयस्तु न प्रसूतमायेससारकूपउरुमृत्युभयेति पति ४८ प्रवृत्ते
निवृत्ते च द्विविधं कर्म वैदिकं प्रावर्तनं प्रवृत्तेन निवृत्ते नाश्नुते मृते ४९ हिंसाद्रव्यमयं काम्यम
ग्निहोत्राद्यशान्तिदं दर्शं च पूर्णमासं च चातुर्मास्यं पशुः सुतः पतति इष्टप्रवृत्तात्म्य इष्टेन प्रइष्टेनमेव
वैश्वदेवं बलिः स्तुतः इत्य प्रवृत्तिमार्गनीत्वा विषयासक्तेषु दस्युषु निति पतति इत्यर्थः सुतेन च सदेवतां।
मानवमो यतेसमाख्यामेरुकमन्तु भयेपस्मिन ५१ ननु चवेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणः शुभः कथमे
वमर्थः प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्य वेदोक्तकर्मणां द्वैविध्यदर्शयन फलभेदमाह प्रवृत्तेनेति दशभिः ५० हिं
साप्रधानादिकर्मणां प्रशान्तिदं अत्यासक्तियुक्त अग्निहोत्राद्यर्थ विवरणं दर्शश्चेति पशुयागः सुतः सोमयागः ५८ हुतं वैश्वदेवप्रहुतं बलिहरः।

69A २४

प्रवृत्तेनेन कर्मणा ग्रामे सोमावोवाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह इत्यस्य च पुरोडाशादेः स्वल्पो विपाकः परिणामो दे
हान्तरारम्भकः येन स पुरुषस्तं लोकं गच्छति यथैव फलतां प्रशान्तेनोक्त इति तत्त्वं च मयामाहुरनावापः पुरुषस्य
च सोमो भवतीति पादोऽपरे इत्यस्य शान्तेनैतेनोमा शान्तोऽकामो निर्द्वियोगी इत्यादि विपाकशान्तेन हृदयाग्रप्रद्यो
तेः तयाऽचरफलैः सह मासि सोमाद्याः समभ्यासादानो हृदयमेवान्वयक्रामतीति तथा तस्य देन स्वहृद
यस्याग्रप्रद्योतेन तेनैव स्वात्मानिष्क्रामतीति धूमादिशब्दैः तत्तदभिमानिन्यो देवताः तत्रापत्त्यः कृत्स्न
पतः सोमः सोमलोकः तत्र भुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह दृष्टाद्ययादि दृष्टाद्यैर्निविपरीतसत्त्वा।
इत्यस्य स्वल्पविपाकस्य धूमोगारिपतयः अथ नद्यादिशोकसोमाद्दर्शोऽौषधिवीरुधः अन्नं रेत इति।
सेवापितृयाने पुनर्भवः ५ एकैकशपेनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वे इह जायते निषेकादिश्मशानान्ता
ण्याविष्टभोगस्य शोकाग्निनादेहस्य येनादर्शनमुच्यते एवं तदुक्तम् तैः संस्कारैः संस्कृतो हि
वति भूतसमस्य तत्तो धूमाधानिवादिकदेवताभिः सोमलोकं प्रापितः तद्भोगावसाने विलीनदेहोऽनु
शिष्टो यो सोऽौषधिवीरुधादिग्रस्यापत्तिक्रमेणाजायते एवं पुनर्भवे देवतापितृयाने प्रवृत्तकर्मणा इति स्थि
रा देशापते ५ पुनर्भवमेवाह एकैकशपेन नभस्यैकक्रमेणाभूत्वा तत्तन्नाविध्यप्राण्येहभूतो जायते
तत्राधिकारिणमाह निषेकादीति अन्यस्त्वविशदिकार्यमेवं जन्मनलभतइत्यर्थः २१ ॥

भा.स.
टी.
८

निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपासनाविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह इंद्रियच्छिद्रादिना
यद्वाद्वमयत्नेषु हि साधारणत्वादतिमुख्यनिवृत्तकमेवदर्शयन्नाह ज्ञानेंदीप्यतेइति तद्यानेषुरे
द्रियद्वाराणामिच्छापूर्वादीनामिंद्रियतावस्मात्तेनाभावयतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ५२ तुमोदृशे
नाहिमकल्परूपेम न सिवेकारिक विकारयुक्तेमनोवाचिविध्याहिलक्षणाघावाचाहिमनः कंतुरुत्वा॥
हिविकारंभवति वर्णानामसमाम्नाये समुदायेन हिविशेषत्वाद्वाचः स्वरोऽप्रकारादिस्वरत्रयात्मके ॐकारे
इंद्रियेषुक्तियाश्वाज्ञावृत्तानर्दीपेषु नुद्धृति ५२ इंद्रियाणि मनस्समौवाचिविकारिके मनः वाचं
वर्णसमाम्नायेन मोकारे स्वरेन्यसेत् ५३ ॐकारंविदोनादंतमनस्माणि महतय मु स्वस्ति: सर्वं। ई
हिवाभ्यान्त्ः सूक्ष्मयाकोनरस्वरात् विसर्गेते जसः पातस्तुर्य आत्मानामन्वयात् देवयानमि
विहैतिवचनादेवाप्राणोऽस्माकम् । इमाद्भूर्भूत्वाभूत्वानुसर्वेषाः प्रात्मयाऽनुपश्यन्तीत्मादात्मस्थानेनति
लिमहृतिब्रह्माणि ५३ यस्मिन्निति नतदभिमानिन्योदेवतालाः प्राप्नोतीति पूर्ववत्तदिवाङ्कः याङ्कः त
सेवीता: राकाः सुक्ष्मपदस्थानः यहाघोद्वारा केतिचपु राणानरपते उत्तरमयनस्थाता ब्रह्मा एवंब्र
ह्मलोकगतस्य भोगावसानेमोक्षप्रकारमाह विष्णु इति विष्णुः स्थूलोपाधिः सैस्थूलसूक्ष्मविलापह्
लोपाधिस्तेनसोभवति सूक्ष्मंचकारणेविलापकारणोपाधिः प्राज्ञोभवति कारणंचसर्वत्रमात्विले

वेदेननिर्मितेवेषुममभिसंभवंतीमयादिनातेषुविरमिसंभवंतीमयादिनाचविस्पृयेनभिविच्यातापिनेदृत्य
र्थः ज्ञेवस्योपिदेहस्योपिनमुह्यति ५६ तत्रहेतुमाह आदाविति ज्ञेनानादेहादीनांम्यादौकारणेव
वंपूर्वेचावयितेनपतस्मत् तथावहिर्भोग्यमनर्थोत्कृपा[..]मवं चउत्वंनीचेनमेषप्रकाशःज्यो।
तिःप्रकाशःनत्तुसर्वंपूपत्नानीस्वर्षमेवनत्वस्माद्यतिरिक्तवस्तुकिंचिदस्तियेनमुह्येदित्यर्थः ५७
ननुतर्हिकथंपृथगर्थस्यापिप्रतीयतेतत्राह प्रवाधितःनकेविरोधेनसर्वेनावाधितोपिप्राभासः।
यद्यतेपिदेवानामयनेवेदनिर्मिते शास्त्रेणाचतथावेदज्ञस्योपिनमुह्यति ५६ आदावेतेजना
नामस्याहिरतःपरावरे तावत्तेषांवचोवाच्यतमोज्योतिःस्वयंप्रभम् ५७ अबाधितोपिह्याभासो
निर्विवादैर्विकल्पैर्नयदृश्यास्मृतः पृथग्वस्तुतयास्मृतः उद्वैतंवादेदृश्यकंनहृदयंविकल्पितम् ५८
नहृदैत्यिकंसर्वमथ्यत्वेनविकल्पितं ननुपरमार्थतःउद्वेदत्वात् ५८ तदेवाह हित्यादीनांचभूता
नाम्नापायिकाद्युद्यालवनरूपदेहादिमत्त्वानांभयपरिणामानांमध्येकतमापिप्रत्यनतमापिनभवति न
तावेतेषांसत्वात्ःवृत्ताणामिववनपकदेशाकर्षणामर्षाकर्षणानुपपत्तेः नह्येकस्मिन्हतयाकृष्ट
सर्वंवनमाकृष्यते नचविकारस्यारव्योःवयवीपिह्याद्यन्वपरिणामोपिकृतःसकिंस्वावयवेभ्यो
वायपरिणामतेभ्योवापृथककृतदन्वितोवाननावदत्यतेपृथक्कृतेयायप्रतीतेः नचान्वितःसकिंप्रत्यवय

६ ॥ हित्यादीनामिहार्थानांद्वयानकतमापिहि नस्यानोविकारोपिनपृथक्नान्वितोमृषा ५९

भा. स.
टी.
७१
71

एवंदेहादेरपि मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्धेतूनां तन्मात्रादीनामपि मिथ्यात्वमाह धातव इति धातवो महाभूतानि
तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः अवयवित्वात् तेषामपि न ह्यवयवः सत्यः इति चेत्तत्राह उक्त।
प्रकारेणावयविन्यसति अवयवोऽप्यन्ततः असन्नेव स्यात् अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिर्वि।
नावतन्मात्रावयवानामभावादित्यर्थः तदुक्तं पंचमस्कंधे एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमित्यादि १९

धातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना। न स्युर्ह्यसत्यवयवि
न्यसन्नवयवोऽन्ततः १९ स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे सति
वस्तुनः जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता। २०

नन्ववयविनोऽभावेऽप्यागमापायिषु वाल्यादिषु सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं भेदैः
स्यात् भिन्नं वर्तितो भावं धर्मेकेषु न पायिषु तदंभीति न चाह स्यादिति वस्तुतः परमात्मना विक
ल्पे भेदे सति एवं हि वस्तुतो विद्याया विकल्पे सति सर्वो ऽपि सर्वोऽपि साम्यात् सादृश्यभ्रमः स्यात् तत्र
वेताव देव यावदविद्यानिवृत्तिः ननु सर्वं मिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधता कथं तत्राह स्वप्नमध्ये जाय

७२

इदानीमुक्तमेवाद्वैतभावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति भावाद्वैतमिति चतुर्भिः वर्त्तयन् आलोचयन्
स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभावेन त्रीन् जाग्रदादीन् त्रयप्रावमयान्नयः स्वप्नाय्यतिस्फोतेः यद्वा वस्तुबुद्धिरे
कः स्वप्नः ततस्तदर्पिकाभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमि
ति तृतीयः तान् धुनुते निवर्तयति ६२ कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य मर्शनेन आलोचनेन तन्तुरेव न पट इति

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः वर्त्तयन् स्वानुभूत्येह त्रीन् स्वप्नान्धुनुते मुनिः ६२
कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ६३
यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ६४
आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनां यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ६५
यद्यस्य चानिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप स तेनेहेत कार्याणि नरो नान्यैरनापदि ६६

६३ मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्पणमिति वा उद्देश्यफलभेदादि क्रियाभेद
हेतोरर्पणे च तदभावात् क्रियाणामद्वैतं ६४ आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थस्य कामस्य च
तयोर्देहादीनां पञ्चभूतात्मकत्वेन भोक्तृस्वपरमात्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोरप्यैक्यदर्शनं
मित्यर्थः ६५ उक्तानामसमर्थमानसमितिव्याह यदिति यद्वस्तु येनोपायेन यतः सकाशात् ६६

भा.स्क. प्रसन्नमनुपसेदुरवनि पतैरिति प्रस्तुतश्रीकृष्णागतिनिरूढकिमाकूतस्य भक्तः एतच्च सर्वसाधारणेप्सुत्कभक्ता
टी. स्यात् भक्तिरेवमेव पुरुषार्थ इत्यतिरिति पाठो वा नेवलल्लीकृत्वाह यथाहीति नृपदेव नैपेदै वेश्मसहायैः उ
त्सृजाद्रिविवास्प्रान्मनः श्रीकृष्णादेवप्रभोर्दैनोः स्वरूपभावस्वार्थः उत्कर्षेणानुरक्तेत्यर्थः यथाययथा
७२ वत् तमेव भजतेति शेषः यस्त्वपयाप्रापन्नगाडुनीराल्व यथा चक्रन्नन्नप्रकाषीत् तथा श्रीकृ
ष्णेनोस्नेरक्षवैदोकेर्वर्तमानः स्वकर्मभिः रहेण्यमस्मातियायाज्ञान्सलङ्कृतिमात्कः ९ यथा
द्विपृथ्वन्नृपदेव तुल्यजातापन्नगणेतुनरनात्मनः प्रभोः यन्मादपकेकर्मसेवयाभवान् हार्षीत्वि
जितदिग्गजः कृतन्न ९८ अहं पुरा भवे कश्चिद्गन्धर्व उपबर्हणः नाम्नातीतमहाकल्पेगन्ध
र्वाणां सुसंमतः ९९ रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तः स्व ४
पुरलम्पटः ७० एकदा देवसत्रेतु गन्धर्वाप्सरसां गणाः उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने
७१ अहं च गायंस्तद्विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतो गतः ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरोजसा
सोदेवनारकालस्समाराद्पुनरेवेत्यर्थः ९९ श्रीकृष्णसेवामहत्ताम याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्री
वत्तपाश्वरपतिनलकृपयापेसिद्धनीति दर्शयन् स्वपूर्ववृत्तान्तमाह अहमिति तिसाद्धैः पंचभिः नाम्नाउ ॥ ७४ ॥
पवर्हणः ९९ पेशलसौकुमार्यरूपादिभिः प्रियदर्शनयस्य ७० ७१ तदा ह्यानविद्वान् उन्मत्तः सन् गाय ७२

भा.स. ७२ ७४ तेनकृतार्थयत्वेतिद्वेषेणापुनः पूर्वश्लोकानेवपठति यूयमिति ७५ ११ ७६ शेषंस्पष्टं ८० ६

टी. तावद्दास्यामहंजज्ञेतत्रापिब्रह्मवादिनां शुश्रूषयानुषंगेणप्राप्तोहंब्रह्मपुत्रतां ७३ धर्मस्तेगृह

७२ मेधीयोवर्णितःपापनाशनः गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात् ७४ यूयंनृलोकेवत

73 भूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियंति येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगं

७५ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआ

त्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ७६ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभिः रूपंधियावस्तुतयोपवर्णितं

मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितः प्रसीदतामेषससात्वतांपतिः ७७ शुकउवाच इतिदेवर्षिणा

प्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभ पूजयामाससुप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः ७८ कृष्णपार्थावुपामंत्र्य

पूजितःप्रययौमुनिः श्रुत्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः ७९ इतिदाक्षायणीनांतेपृथ

ग्वंशाःप्रकीर्तिताः देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः ८० इतिश्रीभागवतेमहापुराणे

सप्तमस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेपंचदशोध्यायः १५

श्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांसप्तमस्कंधेपंचदशोध्यायः १५ समाप्तोयंसप्तमस्कंधः ७ ॥ ॥ ७२

370-F

Canto 7